

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»

імені Т.Г. ШЕВЧЕНКА

Філологічний факультет

Кафедра української мови, літератури та журналістики

Допустити до захисту

_____завідувач кафедри

«_____»_____2025 р.

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

МОВНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ:
СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ Й ПРАВОВІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ПАРАДОКСИ

Студентки

Галузь знань

Спеціальність

Ференц Наталії Михайлівни

Науковий керівник – доктор

філологічних наук, професор

Лілік Ольга Олександрівна

Національна шкала _____

Кількість балів: _____

Оцінка: ECTS _____

Члени комісії

(підпис)

(прізвище ініціали)

(підпис)

(прізвище ініціали)

(підпис)

(прізвище ініціали)

м. Чернігів – 2025 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ.....	7
1.1. Поняття мовного законодавства і мовної політики.....	7
1.2. Соціолінгвістичний підхід до вивчення мовного законодавства.....	9
1.3. Парадигми дослідження мовної політики в умовах постколоніальних трансформацій	12
РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ МОВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.....	19
2.1. Закон «Про мови в УРСР» (1989): стратегічні імпульси та обмеження.....	20
2.2. Конституція України 1996 року і мовні програми 1990-х – 2000-х.....	23
2.3. Закон Ківалова-Колесніченка (2012): парадокси й суспільний спротив...	26
2.4. Новітній етап: Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019).....	30
РОЗДІЛ 3. СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ Й ПРАВОВІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ПАРАДОКСИ.....	37
3.1. Виконання та невиконання програм мовного розвитку.....	38
3.2. Правові норми vs реальні мовні практики (освіта, медіа, бізнес, судочинство)	43
3.3. Мовна політика й національна безпека: причинно-наслідковий зв'язок із сучасною війною.....	49
РОЗДІЛ 4. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРАКТИК МОВНОЇ ПОЛІТИКИ.....	55
4.1. Мовне законодавство України і європейські стандарти (ЄС, Рада Європи).....	56
4.2. Порівняння українського досвіду з мовною політикою постсоціалістичних країн (Балтія, Польща, Балкани).....	59
4.3. Українська модель мовної політики у глобальному вимірі: паралелі та унікальність.....	62

ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	71
ДОДАТКИ.....	73

ВСТУП

Актуальність теми. Мовне питання завжди було одним із ключових чинників формування української ідентичності, національної безпеки та державності. За часи незалежності України мовне законодавство стало не лише сферою правового регулювання, а й одним із визначальних чинників політичної боротьби, суспільної мобілізації та міжнародного позиціонування країни [1; 12; 18]. Вибір мовної політики у постколоніальному контексті набував стратегічного значення, оскільки від нього залежала консолідація суспільства, збереження культурної спадщини й утвердження України як самостійного європейського державного утворення [3; 17].

Перший законодавчий крок — ухвалення Закону «Про мови в Українській РСР» 1989 року [11] — започаткував процес формального утвердження української мови в усіх сферах суспільного життя. Водночас радянська спадщина спричинила домінування російської мови у значних регіонах держави, що відображалось у правових парадоксах та соціолінгвістичних конфліктах [4; 18]. Прийняття Конституції України 1996 року закріпило статус української мови як державної [6], однак практичне виконання законів і програм залишалося непослідовним, що породжувало численні суспільні дискусії та кризи довіри до державної мовної політики [13; 19].

Особливо гострим питання стало після ухвалення «закону Ківалова—Колесніченка» 2012 року [8], який надав російській та іншим мовам статус «регіональних» і фактично створив умови для звуження сфери функціонування української мови [23]. Цей крок не лише спричинив новий виток мовних конфліктів, а й став одним із чинників політичного розколу в суспільстві, що, зрештою, було використано у гібридній війні Росії проти України [17; 19].

Водночас послідовне зміцнення позицій української мови після Революції Гідності та ухвалення Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 року [7] засвідчило прагнення держави та суспільства інтегрувати мовне законодавство до європейських стандартів [5; 25]. Саме тому аналіз еволюції мовного законодавства України в добу незалежності є надзвичайно важливим не лише у науково-лінгвістичному, а й у правовому та політичному аспектах.

Об'єктом дослідження є мовне законодавство України доби незалежності.

Предметом дослідження є соціолінгвістичні та правові закономірності й парадокси формування та реалізації мовного законодавства.

Мета дослідження полягає у виявленні закономірностей розвитку та парадоксів функціонування мовного законодавства України доби незалежності з урахуванням соціолінгвістичного та правового аспектів.

Для досягнення цієї мети визначено такі **завдання**:

1. Розкрити теоретико-методологічні підходи до вивчення мовного законодавства та мовної політики [2; 12].
2. Простежити еволюцію мовного законодавства України від 1989 р. до 2019 р. [6–11].
3. Визначити ключові соціолінгвістичні наслідки мовної політики (зміни у сфері освіти, медіа, культури, державного управління) [18; 24].
4. Проаналізувати правові колізії та парадокси, пов'язані з ухваленням і реалізацією законів [13; 23].
5. Порівняти мовне законодавство України з європейськими практиками та міжнародними стандартами [14; 25].
6. Сформулювати висновки щодо сучасних стратегічних векторів розвитку мовної політики в Україні.

Методи дослідження. У роботі застосовано комплекс методів: історико-правовий (для аналізу етапів розвитку законодавства), соціолінгвістичний (для

вивчення реальних мовних практик), порівняльно-правовий (для зіставлення українського й європейського досвіду), контент-аналізу (для вивчення наукової та публіцистичної літератури), системно-структурний (для узагальнення закономірностей та парадоксів).

Наукова новизна роботи полягає у комплексному підході до аналізу мовного законодавства як явища, що поєднує правові та соціолінгвістичні закономірності. У дослідженні вперше систематизовано парадокси мовної політики незалежної України, зокрема: розрив між нормативними приписами й реальною практикою, політичну інструменталізацію мовного питання, асиметрію між європейськими зобов'язаннями та внутрішніми реформами [3; 19; 23].

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані у викладанні курсів з мовознавства, соціолінгвістики, правознавства, а також у практиці законотворчої діяльності щодо удосконалення мовного законодавства України. Крім того, робота може слугувати основою для подальших наукових розвідок, присвячених проблемам національної ідентичності та мовної безпеки [17; 18].

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

1.1. Поняття мовного законодавства і мовної політики

Мовне законодавство і мовна політика є одними з ключових інструментів формування національної ідентичності та гарантування державної єдності. У різні історичні періоди саме питання мови набувало особливої ваги в державотворчих процесах, оскільки воно торкається базових засад комунікації, культури, освіти та політичної інтеграції суспільства [1; 12; 18]. Як наголошує Л. Масенко, мовна політика в Україні завжди була не лише лінгвістичним чи культурним явищем, а й глибоко політизованим чинником, що відображав боротьбу за владу, незалежність та самобутність [18].

У науковій літературі існує кілька підходів до визначення поняття мовної політики. Соціолінгвісти трактують її як сукупність цілеспрямованих дій держави й суспільства, спрямованих на регулювання функціонування мов у різних сферах життя [4; 24]. Водночас правознавці акцентують увагу на юридичному аспекті, розглядаючи мовну політику через систему законів, постанов і підзаконних актів, що визначають статус мов і сферу їх застосування [2; 13]. Таким чином, мовна політика постає як міждисциплінарне явище, що поєднує соціолінгвістичні, культурні та правові складові.

У цьому контексті важливо розмежувати поняття «мовна політика» та «мовне законодавство». Якщо мовна політика охоплює ширший спектр державних і громадських практик, то мовне законодавство є нормативно-правовим підґрунтям, яке фіксує та закріплює політичні рішення у сфері мови [3; 23]. Як підкреслює Б. Ажнюк, мовне законодавство не може існувати

ізолювано від соціокультурного контексту, воно завжди відображає реальні мовні відносини та політичні пріоритети держави [1].

Мовне законодавство можна визначити як систему законів, нормативно-правових актів і міжнародних документів, які регулюють функціонування мов у державі [6–11; 14]. Воно охоплює питання державної мови, прав національних меншин, регламентації мовної поведінки у сфері освіти, науки, державного управління, медіа та культури. Конституція України 1996 року [6], Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 року [7], а також міжнародні документи, такі як Європейська хартія регіональних мов або мов меншин [14], становлять основу сучасної системи мовного законодавства.

У теоретико-правовому сенсі мовне законодавство має подвійний характер. З одного боку, воно є інструментом державного управління, що визначає обов'язкові правила функціонування мов у ключових сферах суспільного життя [9; 10]. З іншого боку, воно виступає як засіб балансування інтересів різних етнічних та мовних груп, що особливо важливо для поліетнічних суспільств [5; 22].

У сучасній Україні мовна політика є не лише питанням культурної ідентичності, а й елементом національної безпеки [17]. Парадокси мовного законодавства незалежної України полягають у тому, що, незважаючи на ухвалення численних програм і законів, практична реалізація багатьох із них залишалася частково або повністю нереалізованою [13; 19]. Це свідчить про суперечність між нормативними деклараціями та реальними мовними практиками.

У європейському контексті мовна політика України співвідноситься з вимогами Ради Європи та Венеційської комісії [25]. Порівняльний аналіз показує, що українська мовна політика пройшла складний шлях — від декларативних радянських законів до прагнення побудувати повноцінну систему мовної безпеки й європейської інтеграції [3; 23].

Таким чином, поняття мовної політики та мовного законодавства слід розглядати в їхній тісній взаємодії: перша задає стратегічні вектори розвитку, друге — формалізує їх у правовому полі. Саме ця взаємодія визначає успішність чи неуспішність мовних реформ, їх суспільний резонанс та вплив на формування української нації.

1.2. Соціолінгвістичний підхід до вивчення мовного законодавства

Соціолінгвістика як наука вивчає мову у взаємозв'язку із суспільством, його соціальною структурою, політикою та культурою. Саме цей підхід дозволяє осмислити мовне законодавство не лише як систему нормативно-правових актів, а й як інструмент регуляції реальних мовних практик у різних соціальних групах [4; 19; 24]. Якщо правознавство зосереджується на аналізі юридичних норм, то соціолінгвістика прагне виявити, наскільки ці норми впливають на щоденне мовне життя громадян, які комунікативні моделі вони формують і які конфлікти чи парадокси породжують.

У класичному розумінні соціолінгвістичний підхід виходить із того, що мовна політика не може бути успішною без урахування реальних мовних процесів у суспільстві [1; 18]. Український контекст особливо чітко підтверджує цю тезу: навіть за умов законодавчого закріплення державного статусу української мови [6; 7], фактичне домінування російської мови у багатьох регіонах до 2014 року свідчило про слабку кореляцію між правовими нормами та соціолінгвістичною реальністю [11; 23].

Соціолінгвістика досліджує низку ключових проблем:

- білінгвізм і диглосія, які виникають у суспільствах із двома чи більше поширеними мовами [4; 20];
- мовні ідентичності та їхні трансформації, що безпосередньо впливають на вибір мови спілкування [22];

- мовні конфлікти як результат дисбалансу між офіційним статусом мови та її реальним використанням [18; 19].

У випадку України ці проблеми проявлялися особливо гостро. Наприклад, ухвалення закону Ківалова–Колесніченка 2012 року [8] призвело до фактичного легалізування диглосії, де українська мова залишалася формально державною, але у значних регіонах відбувалося витіснення її з ключових сфер суспільного життя. З погляду соціолінгвістики це стало чинником конфлікту, оскільки юридична норма почала суперечити мовним практикам і очікуванням різних груп населення [17; 23].

Соціолінгвістичний підхід наголошує, що будь-яке мовне законодавство є не лише набором приписів, а й віддзеркаленням конкретної мовної ситуації в державі. Наприклад, Закон «Про мови в Українській РСР» 1989 року [11] містив парадоксальні положення: він одночасно проголошував українську мову державною, але й закріплював російську як мову міжнаціонального спілкування. Це створювало умови для подвійних інтерпретацій і фактично легітимізувало двомовність, яка зберігалася у багатьох сферах — від освіти до судочинства [1; 18].

Соціолінгвістика дозволяє побачити ці колізії як наслідок історичних процесів: тривалої русифікації, урбаністичних міграційних процесів, регіональних відмінностей у мовному середовищі [4; 20]. Тому аналіз законодавства без урахування соціолінгвістичних чинників був би неповним і навіть викривленим.

Методологічно соціолінгвістичний підхід до мовного законодавства спирається на:

- емпіричні дослідження мовних практик — опитування, статистику використання мов у ЗМІ, освіті, бізнесі [12; 24];
- аналіз мовної поведінки у конкретних регіонах, що дозволяє виявити різницю між центром і периферією, містом і селом [4; 22];

- вивчення дискурсивних практик, які формуються політиками, медіа та культурними інституціями і які впливають на сприйняття мови населенням [18; 19].

Таким чином, соціолінгвістичний аналіз є не лише допоміжним, а й базовим інструментом для вивчення мовного законодавства. Він дозволяє зрозуміти, наскільки юридичні норми корелюють із реальними мовними практиками, чи відповідають вони очікуванням громадян, і які соціальні наслідки можуть мати певні закони.

У сучасній Україні соціолінгвістичний підхід дає змогу пояснити, чому одні мовні закони викликали суспільний спротив, а інші — підтримку. Наприклад, «Закон про освіту» 2017 року [10], який закріпив українську мову як основну у сфері освіти, був позитивно сприйнятий значною частиною суспільства, але викликав занепокоєння у національних меншин і став предметом міжнародних дискусій [14; 25]. Це свідчить про складність пошуку балансу між забезпеченням функціонування державної мови та захистом прав національних меншин.

Соціолінгвістика допомагає розглядати ці колізії як парадокси розвитку законодавства, що виникають на перетині правових норм і реальних практик. Вона також акцентує на довготривалому ефекті законів: якщо закон не враховує мовної поведінки громадян, він або залишається декларативним, або провокує суспільні конфлікти [3; 23].

Отже, соціолінгвістичний підхід до вивчення мовного законодавства є надзвичайно важливим для розуміння його ефективності й результативності. Він дозволяє побачити мову як живу соціальну систему, що взаємодіє із правом, політикою та культурою. Мовне законодавство в Україні постає не лише як набір правових норм, а й як дзеркало мовної ситуації, у якому відбиваються історичні травми, регіональні відмінності та прагнення до єдності [1; 12; 18].

1.3. Парадигми дослідження мовної політики в умовах постколоніальних трансформацій

У науковому дискурсі мовна політика України доби незалежності розглядається у тісному зв'язку з постколоніальними процесами, які відбуваються в державах, що тривалий час перебували під владою імперських центрів. Український випадок є показовим: багатовікова русифікація, адміністративний тиск, витіснення української мови з освіти, науки й публічного простору призвели до того, що на момент проголошення незалежності українська мова фактично займала периферійне становище у власній державі [1; 18; 20].

Саме тому мовна політика з перших років незалежності мала подвійний характер. З одного боку, вона спрямовувалася на відновлення і розширення сфер функціонування української мови. З іншого — залишалася вимушеною компромісною стратегією, що враховувала сильні позиції російської мови та наявність значних російськомовних спільнот [4; 19]. Цей дуалізм став підґрунтям для формування різних дослідницьких парадигм, які намагаються пояснити природу та закономірності мовного законодавства в Україні.

Дослідження мовної політики в умовах постколоніальних трансформацій зосереджуються навколо кількох ключових наукових парадигм: історико-політичної, соціолінгвістичної, правової (інституціональної), культурно-ідентифікаційної та європейсько-інтеграційної. Кожна з них висвітлює окремі аспекти проблеми, проте лише у комплексі вони дозволяють побачити багатовимірність і суперечливість мовного законодавства доби незалежності [3; 17; 23].

Парадигма історико-політичного детермінізму виходить із того, що мовна політика є прямим продовженням історичної боротьби українського народу за збереження культурної ідентичності та державності. Вона трактує мовне законодавство як закономірний етап деколонізаційних процесів [16; 18].

Науковці цього напрямку наголошують, що ухвалення Закону «Про мови в Українській РСР» 1989 року [11] стало першим серйозним актом відновлення прав української мови після тривалого періоду зросійщення. Конституція України 1996 року [6] ще чіткіше закріпила державний статус української мови, а подальші програми мовного розвитку розглядаються як продовження історичної боротьби за «повернення української мови у власний дім» [1; 18].

Однак ця парадигма має й обмеження. Вона іноді абсолютизує минуле, зводячи всі проблеми мовної політики лише до спадщини імперського та радянського колоніалізму. Такий підхід недооцінює сучасні виклики — глобалізацію, поширення англійської мови, багатокультурність великих міст.

На відміну від історико-політичного підходу, парадигма соціолінгвістичного реалізму зосереджується на вивченні реальних мовних практик громадян. Її основна теза: навіть найпрогресивніші закони залишаються декларативними, якщо вони не відповідають усталеним комунікативним звичкам населення [4; 24].

Прикладом є ситуація після ухвалення Закону «Про мови в УРСР» [11]. Попри його декларативну силу, у багатьох регіонах (зокрема, на сході й півдні) фактично продовжувала домінувати російська мова [18]. Аналогічні проблеми постали і після ухвалення Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 року [7]: хоча закон суттєво посилив правовий статус української мови, його імплементація в окремих сферах (наприклад, у побутовому спілкуванні чи приватному бізнесі) виявилася обмеженою через сталі соціолінгвістичні звички населення [19].

Соціолінгвістичний реалізм також пояснює, чому деякі закони (як-от закон Ківалова–Колесніченка 2012 року [8]) призвели до гострих суспільних конфліктів: вони суперечили усталеним уявленням значної частини громадян про українську мову як символ державності й національної єдності.

Правовий інституціоналізм розглядає мовну політику передусім як систему правових норм та інституційних механізмів, що регламентують мовне життя суспільства [2; 9; 10]. У цій перспективі аналізується не стільки символічне чи культурне значення мови, скільки ефективність інституційних механізмів, які забезпечують виконання законів.

Прикладом є Закон «Про державну службу» 2015 року [9], який прямо зобов'язав державних службовців користуватися українською мовою у своїй професійній діяльності. Інституціоналісти трактують це як перехід від символічної декларативності (визнання української мови державною) до створення чітких правил поведінки й юридичної відповідальності. Аналогічно, Закон «Про освіту» 2017 року [10] визначив українську мову основною мовою освітнього процесу, що стало важливим кроком у формуванні інституційного підґрунтя мовної політики.

Сильна сторона цієї парадигми — конкретність і вимірюваність: вона дозволяє оцінювати ефективність законодавства за показниками виконання норм. Проте її слабкість полягає у тому, що вона часто не враховує емоційні, символічні та ідентифікаційні аспекти мовної проблематики.

Мова як головний маркер культурної належності — це ключова теза парадигми культурної ідентичності [20; 21]. У цьому контексті мовне законодавство розглядається не лише як правовий інструмент, а й як символічний ресурс, що цементує націю й забезпечує її єдність.

Ще Іван Огієнко наголошував, що мова є «душею народу» [21]. Сучасні дослідники (А. Павленко, В. Німчук) також підкреслюють, що мова є центральним елементом колективної ідентичності й засобом протидії асиміляційним впливам [20; 22].

З цієї перспективи суспільна реакція на закон Ківалова–Колесніченка 2012 року [8] стає зрозумілою: він сприймався як замах не лише на статус української мови, а й на культурну ідентичність нації. Відповідно, ухвалення Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної»

2019 року [7] розцінюється як акт символічного відновлення й зміцнення національної ідентичності.

У сучасному українському дискурсі особливе значення має європейська парадигма, яка трактує мовну політику як частину процесу інтеграції до Європейського Союзу та дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини [5; 14; 25].

Європейська хартія регіональних мов або мов меншин [14] та висновки Венеційської комісії [25] акцентують на необхідності одночасного забезпечення домінування державної мови й захисту прав національних меншин. Це створює складне завдання для української держави: гармонізувати власне законодавство так, щоб воно відповідало і внутрішнім потребам державотворення, і міжнародним зобов'язанням.

Прикладом є Закон «Про освіту» 2017 року [10], який викликав зауваження з боку європейських інституцій у частині забезпечення прав національних меншин, проте водночас був позитивно оцінений як крок у напрямку зміцнення державної мови [23]. Цей парадокс відображає складність поєднання національних інтересів із європейськими вимогами.

Таким чином, парадигми дослідження мовної політики в умовах постколоніальних трансформацій розкривають різні грані однієї проблеми.

- Історико-політична парадигма підкреслює зв'язок мовної політики з процесом деколонізації та відновленням історичної справедливості.
- Соціолінгвістична парадигма звертає увагу на реальні мовні практики та ризики декларативності законів.
- Правовий інституціоналізм акцентує на створенні механізмів виконання норм і формуванні системи відповідальності.
- Культурна парадигма розглядає мову як ключ до національної ідентичності та символ державності.
- Європейська парадигма інтегрує мовну політику України в ширший контекст міжнародних зобов'язань і прав людини.

У комплексі ці підходи дозволяють сформулювати цілісне бачення мовної політики України: вона є одночасно інструментом деколонізації, соціальною практикою, правовим механізмом, символом ідентичності та європейським стандартом. Постколоніальний контекст України зумовлює необхідність поєднання цих парадигм, адже лише інтегративний підхід здатен забезпечити ефективність мовного законодавства, його відповідність суспільним очікуванням і міжнародним нормам [3; 12; 17].

Розділ 1 мав на меті окреслити теоретико-методологічні засади вивчення мовного законодавства України доби незалежності. У цьому контексті було розглянуто базові поняття, соціолінгвістичні підходи та ключові наукові парадигми, що дозволяють комплексно дослідити мовну політику в умовах постколоніальних трансформацій.

У підпункті 1.1 «Поняття мовного законодавства і мовної політики» було визначено, що мовне законодавство становить сукупність законів, нормативно-правових актів та міжнародних документів, які регулюють функціонування мов у державі [6–11; 14]. Воно тісно пов'язане з ширшим поняттям мовної політики, яка охоплює не лише правове регулювання, а й культурні, соціальні та політичні практики [1; 3; 18]. Таким чином, мовне законодавство постає як юридичний вираз стратегічних рішень у сфері мови, а мовна політика — як ширший соціальний процес, що формує ідентичність та державність.

У підпункті 1.2 «Соціолінгвістичний підхід до вивчення мовного законодавства» наголошено, що ефективність будь-якого закону залежить від його кореляції з реальними мовними практиками суспільства [4; 19; 24]. Соціолінгвістика дозволяє побачити розрив між нормативними приписами та повсякденним використанням мов, пояснити явища білінгвізму, диглосії, мовної ідентичності та конфліктів. Український досвід доводить, що закони, які не враховують мовних звичок і регіональних особливостей, залишаються

декларативними або стають джерелом суспільної напруги, як це сталося у випадку закону Ківалова–Колесніченка 2012 року [8; 23].

У підпункті 1.3 «Парадигми дослідження мовної політики в умовах постколоніальних трансформацій» було проаналізовано п'ять основних дослідницьких парадигм:

- історико-політичну, що розглядає мовне законодавство як інструмент деколонізації [11; 18];
- соціолінгвістичну, яка акцентує на відповідності законів реальним мовним практикам [4; 24];
- правову (інституціональну), що наголошує на створенні дієвих механізмів реалізації законодавства [9; 10];
- культурно-ідентифікаційну, яка трактує мову як головний символ національної єдності [20; 21];
- європейсько-інтеграційну, що аналізує мовну політику крізь призму міжнародних стандартів та зобов'язань [14; 25].

Узагальнюючи, можна стверджувати, що мовна політика України в добу незалежності є багатовимірним явищем, яке водночас виконує функцію деколонізації, інституціоналізації державності, формування національної ідентичності та інтеграції у європейський простір. Вона не може бути пояснена лише однією науковою парадигмою; натомість потребує комплексного аналізу, що враховує історичні, соціолінгвістичні, правові та культурні чинники [1; 3; 17; 23].

Важливою «червоною лінією» цього розділу є усвідомлення парадоксальності мовного законодавства: закони ухвалювалися й проголошували стратегічні цілі, однак їхня реалізація часто була неповною або суперечливою. Це створювало простір для суспільних конфліктів і політичних маніпуляцій, але водночас підкреслювало значення мови як гаранта національної єдності та безпеки.

Перехід до наступного розділу є логічним: після з'ясування теоретико-методологічних засад варто перейти до історико-практичного аналізу еволюції мовного законодавства України від 1989 року до сучасності, аби побачити, як зазначені закономірності та парадигми проявилися у конкретних правових актах і програмах мовної політики.

РОЗДІЛ 2

ЕВОЛЮЦІЯ МОВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Еволюція мовного законодавства України є одним із ключових аспектів дослідження державотворчих процесів у добу незалежності. Мова стала не лише символом національної ідентичності, а й правовим маркером, що визначав статус державності, політичної суб'єктності та культурної самобутності країни [1; 18; 20]. Зміни у мовному законодавстві відображали не лише юридичні рішення парламенту, а й глибинні соціальні трансформації, боротьбу між різними політичними силами та ідеологіями, а також прагнення суспільства відновити історичну справедливість після тривалих десятиліть русифікації.

Від самого початку мовне законодавство України перебувало у стані динамічної трансформації. Перший серйозний крок у цьому напрямку було зроблено ще в радянський період — ухваленням Закону «Про мови в Українській РСР» 1989 року [11]. Він мав значний символічний ефект, заклав стратегічні основи для визнання української мови державною, але водночас залишив у спадок чимало суперечностей, зокрема легітимізацію домінування російської мови [18; 19].

Подальші етапи розвитку мовного законодавства відображають постійні коливання між прагненням до утвердження української мови як єдиної державної та намаганням врахувати інтереси російськомовних і національних меншин. Конституція України 1996 року [6], мовні програми 1990-х – 2000-х років [12; 13], суперечливий закон Ківалова–Колесніченка 2012 року [8; 23], освітні й культурні реформи 2015–2017 років [9; 10], а також Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 року [7] — усі ці акти відображають складний шлях від декларативних намірів до спроб створення системи реальної мовної безпеки.

Важливо зазначити, що кожен етап еволюції мовного законодавства відбувався у власному соціально-політичному контексті. Закони та програми 1990-х часто залишалися декларативними через відсутність ресурсів і політичної волі. Закон 2012 року був сприйнятий як загроза державності, що поглибив суспільні розколи. Лише після Революції Гідності було зроблено рішучі кроки до реальної імплементації української мови як основи державної політики [3; 17].

Методологічно аналіз еволюції мовного законодавства потребує поєднання історичного, правового та соціолінгвістичного підходів. Історичний — дозволяє побачити тяглість і закономірності; правовий — оцінити юридичну силу та дієвість норм; соціолінгвістичний — зрозуміти, наскільки закони впливали на реальні мовні практики громадян [4; 24].

Таким чином, Розділ 2 має на меті простежити поетапний розвиток мовного законодавства від 1989 року до сучасності, виокремити його стратегічні імпульси, обмеження та парадокси. Це дозволить побачити, як національна держава поступово вибудовувала власну мовну політику, які помилки допускалися на цьому шляху, та як мовне законодавство ставало віддзеркаленням ширших соціально-політичних процесів.

2.1. Закон «Про мови в УРСР» (1989): стратегічні імпульси та обмеження

Кінець 1980-х років став переломним періодом для розвитку мовної політики в Україні. Політика «перебудови» та «гласності» в СРСР відкрила простір для активізації національних рухів, які дедалі наполегливіше порушували питання відновлення повноцінного статусу української мови. У цей час розгортається діяльність Товариства української мови імені Т. Шевченка, активізується інтелігенція, зростає суспільний запит на перегляд колоніальної мовної політики [1; 18].

Саме в цьому контексті 28 жовтня 1989 року Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про мови в Українській РСР» [11]. Це був перший крок до формального визнання української мови як державної та до спроби відновлення її функціонування в суспільному житті після десятиліть русифікаційної політики. Закон став водночас продуктом політичних компромісів і символом національного відродження [12; 16].

Основним здобутком закону стало офіційне закріплення державного статусу української мови. У статті 2 зазначалося: «Державною мовою Української РСР є українська мова. Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя» [11]. Це положення стало потужним імпульсом для подальшої мовної політики незалежної України, оскільки вперше на рівні закону визнавалася провідна роль української мови у державотворенні [1; 18].

Другим важливим моментом було закріплення права на розвиток і використання мов національних меншин. У статті 3 гарантувалися умови для вільного функціонування мов інших національностей в Україні. Це положення стало підґрунтям для подальших дискусій про баланс між державним статусом української мови та правами національних меншин [14; 22].

У статті 4 закріплювався статус російської мови як мови «міжнаціонального спілкування» [11]. Формально це пояснювалося необхідністю збереження комунікаційних зв'язків у межах СРСР, однак фактично воно легітимізувало подальшу домінантну присутність російської мови у багатьох сферах суспільного життя [18; 19].

Закон також містив положення про поступовий перехід освіти, науки, діловодства та медіа на українську мову. Зокрема, передбачалося розширення мережі шкіл з українською мовою навчання, видання офіційних документів українською, збільшення частки україномовної преси та книговидання [12; 24].

Попри значний символічний та практичний ефект, закон мав низку внутрішніх суперечностей.

1. Подвійність статусу української та російської мов. З одного боку, закон проголосив українську мову державною, з іншого — фактично закріпив особливу роль російської мови як мови міжнаціонального спілкування. Це створювало умови для подвійних інтерпретацій і дозволяло зберігати домінування російської мови в адміністрації, освіті та культурі [4; 18].

2. Відсутність чітких механізмів реалізації. Закон містив декларативні норми, однак не встановлював дієвих інституційних механізмів контролю за їхнім виконанням. Наприклад, не було чітко визначено санкцій за невикористання української мови в діловодстві чи освіті [9; 23].

3. Компромісний характер. Закон став продуктом політичного компромісу між українською інтелігенцією та радянською владою. Він відображав готовність іти на поступки, аби уникнути гострого конфлікту, проте це знизило його ефективність у перспективі [16; 19].

4. Незавершеність мовної реформи. Заплановані заходи щодо розширення сфер функціонування української мови залишалися частково нереалізованими. Попри проголошені наміри, до початку 1990-х років у більшості міст і великих адміністративних центрів продовжувала домінувати російська мова [4; 18].

Попри всі обмеження, Закон «Про мови в УРСР» 1989 року мав стратегічне значення. Він започаткував процес правового оформлення статусу української мови, заклав підвалини для подальших мовних реформ і став відправною точкою для наступних програм і законів у незалежній Україні [6; 7].

Його можна розглядати як перехідний документ: з одного боку, він ще перебував у радянському правовому полі, з іншого — задав новий вектор розвитку, який у майбутньому втілювався у Конституції України 1996 року та сучасному мовному законодавстві [1; 12; 18].

Отже, Закон «Про мови в УРСР» 1989 року став першим кроком на шляху до формування мовної політики незалежної України. Його стратегічні імпульси полягали у проголошенні української мови державною, гарантуванні прав національних меншин і задекларованому переході ключових сфер життя на українську мову. Водночас обмеження закону — подвійність статусу української та російської мов, декларативність і відсутність механізмів реалізації — визначили парадоксальний характер подальшої мовної політики. Саме ця подвійність надовго залишилася однією з ключових проблем мовного законодавства в Україні [3; 18; 23].

2.2. Конституція України 1996 року і мовні програми 1990-х – 2000-х

Прийняття Конституції України 1996 року стало визначальною подією у становленні національної правової системи й мало безпосередній вплив на мовне законодавство. Основний Закон не лише закріпив українську мову як єдину державну, а й надав базові гарантії щодо розвитку мов національних меншин [6]. Таким чином, у мовній політиці України з'явився стратегічний орієнтир, що відображав прагнення держави утвердити власну ідентичність і водночас забезпечити багатомовність як елемент демократичних цінностей [2; 18].

Однак конституційне закріплення не супроводжувалося створенням дієвих механізмів реалізації. Це зумовило парадоксальність ситуації: формально українська мова отримала статус державної, але в реальності у 1990-х і на початку 2000-х років продовжувала відчувати конкуренцію з боку російської мови, яка залишалася мовою освіти, медіа й побутового спілкування у багатьох регіонах [4; 19].

Спробою виправити цю невідповідність стали державні програми мовного розвитку 1990-х – 2000-х років. Вони проголошували масштабні завдання: розширення вживання української мови у школах, університетах,

органах влади, книговиданні та ЗМІ. Проте на практиці такі програми часто залишалися декларативними, не підкріпленими ні фінансовими, ні політичними ресурсами [12; 13].

У статті 10 Конституції чітко визначено: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України» [6]. Це положення стало конституційною гарантією мовної ідентичності та водночас зобов'язало державу розробляти відповідні механізми її реалізації.

Проте варто зауважити, що Конституція уникала конкретики у визначенні механізмів. Вона встановлювала нормативний принцип, але не закріплювала конкретних інституцій чи санкцій. Це створювало простір для різних політичних інтерпретацій. Як зазначає Т. Андрусак, положення статті 10 стало «фундаментом, на якому вибудовувалася мовна політика, але без архітектурних конструкцій, що утримували б її у практичному вимірі» [2].

Ще до прийняття Конституції існувала «Державна програма розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року» [11]. Вона проголошувала масштабні завдання: від створення мережі україномовних шкіл до розширення українськомовної преси. Проте на початку 1990-х в Україні спостерігалася глибока економічна криза, гіперінфляція й дефіцит фінансування, що фактично унеможливлювало реалізацію культурно-мовних програм [18].

До того ж держава, перебуваючи на етапі політичної нестабільності, намагалася уникати загострення мовного питання, щоб не провокувати регіональні конфлікти. Тому мовні ініціативи часто залишалися на папері [13; 19]. У суспільстві склалася ситуація, коли українська мова мала державний статус, але в низці сфер життя домінувала російська.

Новий етап програмного підходу до мовної політики розпочався із затвердження «Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки» [12]. Документ передбачав:

- розвиток україномовної освіти на всіх рівнях;
- розширення україномовного телерадіомовлення;
- збільшення обсягів видання книжкової продукції українською мовою;
- поступовий перехід діловодства й адміністративних процедур на державну мову.

Проте й ця програма не отримала належного фінансування та політичної підтримки. Вона залишилася декларативним документом, який продемонстрував намір держави розвивати мовну сферу, але не забезпечив системних змін [13]. Як слушно зазначає О. Балинська, мовні програми цього періоду виконували радше роль «політичного жесту», ніж інструменту реальної трансформації [3].

У соціолінгвістичному плані 1990-ті та початок 2000-х років характеризувалися стійким білінгвізмом із регіональною асиметрією. У західних і центральних областях домінувала українська мова, натомість на сході й півдні — російська [4; 20; 22]. Водночас у столиці та великих містах переважала тенденція до змішаного мовного середовища, де формувалася мовна диглосія: офіційне використання української й неофіційне, повсякденне — російської [18; 19].

Цей стан засвідчив, що правове закріплення української мови не гарантує її автоматичного домінування у комунікативній практиці. Соціолінгвістичні фактори (традиція, звички, престиж мови, медіа-контент) часто виявлялися сильнішими за законодавчі декларації [24].

Парадокси й закономірності розвитку:

1. Конституційна декларативність. Хоча Конституція 1996 року чітко закріпила українську мову як державну [6], відсутність конкретних механізмів реалізації зробила цю норму радше символічною, ніж дієвою.

2. Програмна декларативність. Програми розвитку мови 1990-х та 2000-х були масштабними за задумом, проте фактично залишилися нереалізованими через кризові умови та відсутність політичної волі [12; 13].

3. Соціолінгвістичний дуалізм. Розрив між правом і практикою призвів до збереження стійкого білінгвізму з регіональною асиметрією [4; 18].

4. Політичні коливання. Мовна політика використовувалася політичними елітами як інструмент мобілізації, але не як системна стратегія [17; 19].

Конституція України 1996 року та мовні програми 1990-х – 2000-х років стали етапом формального закріплення української мови як державної та спроб програмного забезпечення її розвитку. Вони виконали важливу символічну функцію: заклали правову основу та продемонстрували намір держави розвивати національну мову [6; 12].

Однак на практиці цей етап виявився суперечливим. Наявність конституційної норми не супроводжувалася механізмами реалізації, а програми залишалися декларативними. Це призвело до парадоксальної ситуації: українська мова мала державний статус, але не завжди виконувала функцію мови держави у щоденному житті суспільства [3; 19; 23].

Таким чином, досвід 1990-х – 2000-х років виявив головну закономірність мовної політики України: ефективність закону залежить не лише від його проголошення, а й від інституційних механізмів імплементації та врахування соціолінгвістичних реалій. Саме відсутність цих елементів зумовила обмеженість впливу мовних програм на реальну мовну ситуацію. Цей етап підготував ґрунт для подальших конфліктів і криз, які найбільш яскраво проявилися у 2012 році з ухваленням закону Ківалова–Колесніченка [8; 23].

2.3. Закон Ківалова–Колесніченка (2012): парадокси й суспільний спротив

Прийняття Закону України «Про засади державної мовної політики» 3 липня 2012 року [8], відомого як «закон Ківалова–Колесніченка», стало однією з найсуперечливіших подій у мовному законодавстві доби незалежності. Він визначав можливість надання статусу «регіональної мови» тим мовам, якими розмовляло понад 10 % населення окремої адміністративно-територіальної одиниці. Формально цей закон подавався як акт демократизації та гарантування прав національних меншин. Однак фактично він створював правові умови для послаблення позицій української мови, легітимізації домінування російської у значній частині України й поглиблення регіональних поділів [17; 19; 23].

Соціально-політичний контекст ухвалення закону також відіграв визначальну роль. У 2010–2012 роках при владі перебувала команда президента В. Януковича, яка представляла переважно південно-східний електорат і прагнула задовольнити його мовні запити. Тому ухвалення закону стало не лише юридичним, а й глибоко політичним кроком, що викликав гострий спротив опозиційних сил і значної частини громадянського суспільства [3; 23].

Закон складався з низки ключових норм, які радикально змінювали мовну ситуацію:

- статус регіональної мови міг бути наданий, якщо на території регіону проживало понад 10 % носіїв відповідної мови;
- органи державної влади та місцевого самоврядування отримували право вести діловодство й офіційну комунікацію регіональною мовою;
- освіта, судочинство, медіа також могли здійснюватися відповідною мовою [8].

У результаті в багатьох регіонах, зокрема в Одеській, Луганській, Дніпропетровській, Харківській, Запорізькій областях та у місті Сімферополі, російська мова отримала статус регіональної [8; 19]. Таким чином, на практиці

цей закон де-факто легалізував двомовність, що підривало конституційний статус української мови як єдиної державної [6].

Парадокси закону

1. Офіційна мета vs. реальні наслідки. Формально закон проголошував захист мовних прав національних меншин, проте його реальні наслідки полягали у посиленні позицій російської мови й звуженні простору для функціонування української [18; 23].

2. Демократичність vs. асиметрія. Під виглядом демократизації фактично запроваджувалася асиметрична модель, де російська мова мала переваги через чисельність її носіїв, тоді як інші мови меншин (угорська, румунська, кримськотатарська) отримували менше практичних можливостей [14; 25].

3. Законність процедури vs. політичний спротив. Сам процес ухвалення закону супроводжувався порушенням парламентської процедури, що підкреслювало його політичний, а не правовий характер. Опозиційні депутати й громадські активісти вважали цей закон нелегітимним, а протести в Києві та інших містах отримали назву «мовного майдану» [3; 17].

4. Мовна політика vs. національна безпека. Фактично закон заклав підґрунтя для подальших політичних та етнокультурних конфліктів. Використання російської як «регіональної» у стратегічних регіонах (Крим, Донбас) стало додатковим чинником у подальшій ескалації та використанні мовного питання у гібридній війні Росії проти України [17; 19].

Закон викликав масові протести інтелігенції, студентів, громадських організацій. У Києві та низці обласних центрів у липні 2012 року відбулися акції протесту, відомі як «мовний майдан». Його учасники наголошували, що закон суперечить Конституції [6], розколює суспільство та створює реальну

загрозу державності. Протестні рухи об'єднали представників різних політичних і громадських середовищ, що свідчило про надзвичайно високу символічну вагу мовного питання для української нації [1; 18].

Окрім внутрішнього спротиву, закон отримав і критичні міжнародні оцінки. Зокрема, у висновках Венеційської комісії зазначалося, що його положення «створюють ризик послаблення державної мови» та не забезпечують належного балансу між правами меншин і обов'язками держави щодо підтримки української [25].

Наслідком закону стало різке зменшення використання української мови в освіті, книговидаванні, медіа. За даними дослідників, уже у 2013 році суттєво скоротилася кількість учнів, які навчалися українською, а також зменшилися обсяги україномовної друкованої продукції [19]. Телебачення й радіо у багатьох регіонах перейшли на переважне використання російської мови.

Соціолінгвістично закон не зміцнив права меншин, а лише посилив мовну асиметрію: фактично закріпив домінування російської у регіонах, де вона й так мала сильні позиції, не надавши реальних переваг для менш чисельних мовних спільнот [14; 22].

Закон Ківалова–Колесніченка 2012 року став яскравим прикладом парадоксів мовного законодавства України доби незалежності. Його офіційною метою було забезпечення прав мовних меншин, проте фактичним наслідком стало послаблення статусу української мови, легалізація російської як регіональної та поглиблення суспільного розколу.

Цей закон показав:

- що мовне питання залишається не лише культурним, а й політичним чинником;
- що законодавчі акти, які не враховують соціолінгвістичної реальності та історичних травм, здатні провокувати суспільний спротив;
- що мовна політика без урахування національної безпеки може створювати довготривалі загрози для держави [17; 19; 23].

У цьому сенсі закон 2012 року став переломним моментом, адже його ухвалення та подальші наслідки сприяли усвідомленню необхідності вироблення чіткої, стабільної й стратегічно виваженої мовної політики. Саме протидія цьому закону та події Революції Гідності стали поштовхом до переходу на новий етап законодавчого регулювання, кульмінацією якого стало прийняття Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 року [7].

2.4. Новітній етап: Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019)

Ухвалення Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 25 квітня 2019 року [7] стало переломним моментом у розвитку мовного законодавства доби незалежності. Цей документ підсумував багаторічні дискусії, протистояння та спроби реформувати мовну політику, зокрема після скасування закону Ківалова—Колесніченка 2012 року [8]. На відміну від попередніх нормативних актів, що часто мали декларативний або компромісний характер, закон 2019 року вперше створив цілісну систему правових норм, які детально регулюють функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Його прийняття стало відповіддю на кілька фундаментальних викликів: по-перше, потребу захисту державної мови в умовах триваючої російсько-української війни; по-друге, необхідність виконання конституційної норми (ст. 10 Конституції) щодо забезпечення всебічного розвитку української мови [6]; по-третє, прагнення до інтеграції у європейський правовий простір із дотриманням стандартів захисту прав людини та національних меншин [14; 25].

Закон 2019 року [7] докладно регламентує використання української мови як державної у ключових сферах:

- Державне управління і судочинство. Використання української є обов'язковим для органів державної влади, місцевого самоврядування, у діловодстві, офіційних документах, судових процесах.
- Освіта і наука. Мовою освітнього процесу у всіх закладах освіти визначено українську, за винятком окремих випадків використання мов меншин для вивчення їхньої мови й літератури [10; 14].
- Медіа і культура. Радіо- і телекомпанії зобов'язані дотримуватися встановлених квот на українськомовний контент; видавництва повинні забезпечувати публікацію українською не менш ніж 50 % продукції; кінопрокат здійснюється з дубляжем чи субтитрами українською.
- Сфера обслуговування. Українська мова є мовою споживацьких послуг у магазинах, ресторанах, банках, аптеках, транспорті.
- Інтернет та реклама. Вебсайти та інтернет-платформи, зареєстровані в Україні, зобов'язані мати україномовну версію, що завантажується за замовчуванням; реклама повинна подаватися українською мовою.

Закон також передбачив створення інституційного механізму його реалізації — Уповноваженого із захисту державної мови, наділеного повноваженнями здійснювати моніторинг, розглядати скарги та накладати штрафи за порушення [7].

Закон 2019 року став стратегічним з кількох причин:

1. Інституціоналізація. Якщо попередні документи (зокрема Конституція 1996 року [6]) містили лише загальні декларації, то цей закон створив дієві механізми імплементації — від штрафів за недотримання мовних норм до контролю з боку спеціального органу.
2. Всеохопність. Документ регламентує мовну політику у всіх сферах суспільного життя, чого не було в жодному попередньому акті.

3. Національна безпека. Закон прямо відповідає на виклики війни, адже забезпечення функціонування української мови розглядається як елемент захисту національної ідентичності та територіальної цілісності [17].

4. Європейський контекст. Прийняття закону відповідало міжнародній практиці країн, які проходили шлях деколонізації (Литва, Латвія, Естонія), де державна мова є обов'язковою у всіх публічних сферах [5; 25].

Попри свою всеохопність, закон не уникнув критики й викликав низку дискусій:

- Права меншин. Частина експертів і міжнародних організацій наголошували, що закон може обмежувати права національних меншин, зокрема у сфері освіти [14; 25]. Ці зауваження стосувалися насамперед угорської та румунської спільнот, де освіта традиційно здійснювалася рідною мовою.

- Соціолінгвістична реальність. Закон упроваджував високі стандарти, але їхнє повне виконання потребувало часу. У регіонах, де російська мова домінувала в повсякденному житті, перехід на українську в сфері обслуговування чи медіа зустрічався із спротивом або пасивною інерцією [4; 18; 19].

- Політична інструменталізація. Опоненти влади трактували закон як політичний інструмент мобілізації електорату перед виборами 2019 року. Водночас прихильники вважали його історично необхідним кроком у контексті війни [17; 23].

Закон 2019 року став поштовхом до зростання використання української мови в публічній сфері. Уже в 2020–2021 роках більшість ЗМІ продемонстрували суттєве збільшення україномовного контенту. У сфері обслуговування та онлайн-просторі українська мова почала займати позиції, які раніше були майже повністю російськомовними [19; 24].

Однак соціолінгвістичні дослідження також фіксували регіональні відмінності: якщо у західних і центральних областях імплементація закону

відбувалася відносно швидко, то на сході й півдні зберігалися практики двомовності [4; 20]. Це підтвердило, що навіть найдетальніше законодавство не може миттєво змінити мовні звички населення, а потребує поступової адаптації.

Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 року [7] став новим етапом розвитку мовного законодавства України, який суттєво відрізняється від попередніх етапів. Якщо Закон 1989 року [11] і Конституція 1996 року [6] виконували радше декларативну функцію, а закон Ківалова–Колесніченка 2012 року [8] призвів до загострення суспільних протиріч, то закон 2019 року створив системну й інституціоналізовану модель мовної політики.

Його значення полягає у:

- реальному механізмі імплементації;
- всеохопному характері;
- підкріпленні мовної політики аргументами національної безпеки;
- інтеграції у європейський правовий контекст.

Разом із тим закон виявив низку парадоксів: необхідність балансування між правами меншин і державними інтересами, поступовість змін у регіонально диференційованому суспільстві, ризик політичної інструменталізації мовної проблематики.

Отже, закон 2019 року можна розглядати як поворотний пункт мовної політики незалежної України, що засвідчив перехід від декларацій і компромісів до системної стратегії розвитку української мови як головного інструмента національної єдності та державотворення [3; 17; 23].

Еволюція мовного законодавства в Україні доби незалежності є яскравим відображенням складного процесу державотворення, пошуку національної ідентичності та формування нових соціолінгвістичних реалій. Аналіз основних законодавчих актів від 1989 до 2019 року дозволяє побачити закономірності й парадокси, що супроводжували цей шлях.

Перший крок до відновлення державного статусу української мови було зроблено ще у радянський період. Закон 1989 року [11] проголосив українську мову державною, створив підґрунтя для її розвитку у сфері освіти, науки та культури. Водночас, він закріпив особливу роль російської як мови «міжнаціонального спілкування», що зумовило подвійність і суперечливість його реалізації [18; 19]. Цей закон став символом національного відродження, але водночас виявився компромісним і декларативним за характером.

Прийняття Конституції 1996 року [6] означало стратегічний крок — українська мова була закріплена як єдина державна. Однак Основний Закон не містив чітких механізмів імплементації, що перетворювало цю норму на символічну декларацію [2]. Державні програми розвитку мови (1989; 2004–2010 рр.) [12; 13] декларували масштабні цілі, але в умовах економічної кризи та політичної нестабільності залишилися майже нереалізованими. У цей період виявився парадокс: українська мова мала правовий статус державної, але фактично у великих містах і на сході країни продовжувала домінувати російська [4; 18].

2012 рік став трагічним для мовної політики: закон Ківалова–Колесніченка [8] запровадив можливість надання статусу «регіональної мови» у регіонах із 10 % носіїв певної мови. Наслідком стало фактичне легалізування російської як регіональної у низці областей, що підривало конституційний статус української [6]. Закон призвів до різкого зменшення вживання української у сфері освіти, медіа, книговидавання, поглибив регіональні протиріччя й став одним із чинників політичної кризи [17; 19]. Масові протести («мовний майдан») засвідчили, що мовне питання є не лише правовим чи культурним, а й екзистенційним для української нації.

Прийняття закону 2019 року [7] стало поворотним моментом у мовній політиці. Він уперше створив цілісну систему регулювання використання української мови в усіх сферах суспільного життя: від освіти й медіа до сфери

обслуговування та інтернету. Запровадження інституту Уповноваженого із захисту державної мови та реальних санкцій за порушення стало інституціональною новацією, яка відрізняла цей закон від попередніх декларативних документів [9; 10]. Його ухвалення було зумовлене не лише культурними, а й безпековими потребами, адже мова розглядалася як чинник державної єдності в умовах російської агресії [17; 23].

Загальні закономірності та парадокси еволюції:

1. Декларативність ранніх етапів. Закони й програми 1989–2000-х років закріплювали статус української мови, але майже не мали механізмів реалізації.

2. Подвійність статусу. Паралельне закріплення української як державної та російської як «міжнаціональної» чи «регіональної» створювало хронічний правовий дуалізм [18].

3. Політична інструменталізація. Мовна політика часто ставала інструментом політичної боротьби, що призводило до нестабільності й коливань між українізаційними та русифікаційними тенденціями [17; 19].

4. Від декларацій до інституціоналізації. Лише закон 2019 року забезпечив реальний механізм імплементації й контроль за його виконанням.

5. Європейський вимір. Еволюція мовного законодавства відображає поступове наближення України до європейських стандартів мовної політики, де державна мова є обов'язковим інструментом державотворення, але водночас забезпечуються права меншин [14; 25].

Еволюція мовного законодавства України у 1989–2019 роках демонструє складний, суперечливий і водночас закономірний процес пошуку балансу між правами особистості, інтересами національних меншин та пріоритетом державної мови. Від декларативного закону 1989 року [11] через конституційне закріплення 1996 року [6] і кризовий закон 2012 року [8] до системного закону 2019 року [7] простежується рух від символічності до інституційної завершеності.

Мовна політика України довела, що державна мова — це не лише юридична норма, а й інструмент національної безпеки та гарантія єдності суспільства [3; 17; 23]. Парадокси цього шляху засвідчують, що мовне питання не може вирішуватися одноразовими деклараціями — воно потребує системної політики, інституційної підтримки та суспільного консенсусу.

Таким чином, досвід еволюції мовного законодавства України у добу незалежності створив підґрунтя для сучасної моделі мовної політики, яка розглядає мову як ключову складову державності, національної ідентичності та стратегії виживання у геополітичному просторі. Ця еволюція, з її суперечностями й досягненнями, є важливим об'єктом подальшого соціолінгвістичного й правового аналізу.

РОЗДІЛ 3

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ Й ПРАВОВІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ПАРАДОКСИ

Розвиток мовного законодавства України доби незалежності засвідчив, що ухвалення законів і програм у мовній сфері не завжди призводило до очікуваних результатів. Упродовж трьох десятиліть спостерігається явище парадоксальності мовної політики: декларативно-правові норми часто не реалізовувалися на практиці, а соціолінгвістична реальність не відповідала проголошеним стратегічним завданням [3; 12; 19]. Це породжувало суперечність між правом і дійсністю, між очікуваннями суспільства та фактичними результатами державної мовної політики.

З одного боку, законодавство закріплювало українську мову як державну (Конституція 1996 року [6]; Закон 2019 року [7]), передбачало широкі програми розвитку (1989, 2004–2010 рр.) [11; 12], а також встановлювало квоти й інституційні механізми для забезпечення її функціонування. З іншого боку, упродовж тривалого часу українська мова залишалася витісненою з медіа, освіти та сфери обслуговування, поступаючись позиціями російській та іншим мовам [4; 18].

Саме у цій площині формується завдання даного розділу — розглянути закономірності та парадокси мовного законодавства у поєднанні двох перспектив:

- правової (ухвалення законів, програм, інституційних механізмів);
- соціолінгвістичної (фактичне функціонування мов у суспільстві, реальні мовні практики населення).

Завдяки такому аналізу можна побачити, що мовна політика України формувалася не лише під впливом політичних рішень, а й у постійній взаємодії з соціальними реаліями: звичками мовного спілкування, історичною пам'яттю, культурними орієнтаціями та регіональними відмінностями [18; 22].

У центрі уваги Розділу 3 — розрив між програмними деклараціями та практичною реалізацією. Одні програми залишалися на папері, інші реалізовувалися частково, а окремі закони викликали спротив і створювали додаткові парадокси. Таким чином, дослідження закономірностей і парадоксів мовного законодавства дозволяє не лише зрозуміти причини його ефективності чи неефективності, а й побачити складний механізм взаємодії права, політики та соціолінгвістичних реалій у формуванні мовної політики сучасної України.

3.1. Виконання та невиконання програм мовного розвитку

Одним із ключових інструментів реалізації мовної політики в Україні стали державні програми розвитку української мови. Починаючи з кінця 1980-х років і до сьогодні, держава неодноразово ухвалювала комплексні документи, спрямовані на розширення сфери функціонування української мови у сфері освіти, науки, культури, медіа та діловодства [11; 12; 13].

Проте ці програми далеко не завжди реалізовувалися в повному обсязі. Частина з них залишалася декларативною, інші — виконувалися частково, а деякі фактично ігнорувалися на практиці через брак фінансування, політичну нестабільність або відсутність реальних механізмів імплементації [19; 23]. Така ситуація породжувала явище парадоксів мовної політики: формально наявність масштабних програм розвитку свідчила про стратегічне бачення, проте реальні зміни у мовній сфері були повільними й нерівномірними.

Завдання цього підпункту — проаналізувати виконання та невиконання програм мовного розвитку, виявити причини їхньої декларативності, а також оцінити їхній вплив на соціолінгвістичну ситуацію в Україні.

«Державна програма розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року» [11] була ухвалена у часи перебудови й на хвилі національного піднесення. Її завданням було відновлення української мови у сферах, де вона тривалий час була витісненою.

Програма передбачала збільшення частки україномовної освіти, розвиток книговидавання, україномовного телерадіомовлення.

Однак її реалізація відбувалася у період економічної та політичної кризи. В умовах розпаду СРСР та перших років незалежності, коли ресурси держави були обмеженими, програма виконувалася лише частково. У підсумку вона мала символічний характер: декларувала важливі завдання, але не забезпечувала системної трансформації [12].

Затверджена у 2003 році «Державна програма розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки» [12] мала більш структурований характер. Вона передбачала комплексні заходи — від удосконалення нормативно-правової бази до створення нових освітніх програм і збільшення присутності української мови у ЗМІ.

Проте на практиці програма виконувалася вибірково. Брак фінансування, корупційні ризики та політичні коливання призводили до того, що більшість заходів залишалися нереалізованими. Як зазначає О. Балинська, «програми цього періоду часто виконували роль політичної декларації, яка демонструвала намір, але не забезпечувала результат» [3].

Події Революції Гідності 2013–2014 років і подальша російська агресія радикально змінили не лише політичний, а й мовно-культурний порядок денний України. Якщо у 1990–2000-х роках державні програми розвитку української мови залишалися здебільшого декларативними, то після 2014 року було зроблено спробу перейти від програмної символічності до правової інституціоналізації.

Контекст змін:

1. Скасування закону Ківалова–Колесніченка. Після Революції Гідності Верховна Рада проголосувала за скасування цього закону, який легалізував російську як «регіональну» у низці областей [8]. Хоча тодішній в. о. Президента О. Турчинов наклав вето на скасування, ця подія стала точкою

відліку для підготовки нового мовного законодавства, що мало враховувати суспільний запит на захист української мови [17].

2. Війна як фактор мовної політики. Збройна агресія Росії проти України у 2014 році актуалізувала проблему мови як питання національної безпеки. Мова почала розглядатися не лише як культурний ресурс, а як чинник збереження державності, територіальної цілісності та консолідації суспільства [18; 23].

Після 2014 року держава відмовилася від розробки масштабних декларативних програм розвитку мови. Натомість акцент було зроблено на ухваленні конкретних законів, які мали обов'язковий характер:

- Закон «Про державну службу» (2015) — уперше встановив норму, що всі державні службовці зобов'язані користуватися державною мовою під час виконання своїх обов'язків [9]. Це фактично означало юридичне зобов'язання українізації бюрократії.

- Закон «Про наукову і науково-технічну діяльність» (2015) — визначив, що мовою у сфері науки та техніки є українська [9]. Це стало важливим кроком у сфері академічного й наукового дискурсу, де довгий час переважала російська.

- Закон «Про освіту» (2017) — закріпив українську як мову освітнього процесу в усіх навчальних закладах [10]. Він викликав опір з боку Угорщини, Румунії та кількох міжнародних інституцій через питання меншин, однак для України став знаковим етапом повернення державної мови у сферу освіти.

- Мовні квоти (2015–2016) — серія законодавчих актів, що регламентували обов'язкову частку україномовного контенту на телебаченні й радіо (75 % на національних каналах, 60 % — на місцевих) [17]. Це кардинально змінило медіапростір, де раніше домінувала російськомовна продукція.

Відмінності від попередніх програм:

1. Від декларацій до зобов'язань. Якщо програми 1990-х і 2000-х лише декларували наміри, то після 2014 року акти встановлювали конкретні обов'язки й санкції.
2. Від культури до безпеки. Мова почала розглядатися крізь призму національної безпеки — як бар'єр проти російської гібридної агресії [18].
3. Від централізованих програм до точкових законів. Замість масштабних програм з широкими завданнями ухвалювалися конкретні закони, які регламентували окремі сфери — освіту, медіа, державну службу, науку.

Соціолінгвістичні наслідки:

- Освіта. Поступовий перехід навчання на українську мову призвів до зростання україномовного середовища серед молоді. Навіть у традиційно російськомовних регіонах частка шкіл з українською мовою навчання зросла [10].
- Медіа. Введення мовних квот змінило телерадіопростір: україномовний контент почав домінувати, витісняючи російськомовний продукт [17].
- Державне управління. Українська стала реальною мовою бюрократії та офіційного діловодства, тоді як до 2014 року в багатьох установах продовжували користуватися російською [9].

Постмайданний період став етапом радикальної трансформації мовної політики:

- від декларативних програм — до конкретних законів;
- від культурного виміру — до стратегічної безпеки;
- від компромісів — до інституціоналізації.

На відміну від попередніх десятиліть, у цей час держава змогла перейти від формального проголошення цілей до практичної реалізації завдань, що змінило соціолінгвістичну ситуацію в Україні. Цей перехід підготував ґрунт для ухвалення Закону «Про забезпечення функціонування української мови як

державної» 2019 року [7], який став логічним завершенням постмайданного етапу й новою фазою в історії мовного законодавства.

Причини невиконання програм:

1. Економічна слабкість держави. У 1990-х та 2000-х фінансування мовних програм було мізерним, що унеможливлювало їхню реалізацію [12].
2. Політичні суперечності. Мовне питання часто ставало заручником політичних баталій і виборчих кампаній [17; 19].
3. Соціолінгвістичні реалії. У регіонах зі стійкою російськомовною традицією реалізація українізаційних заходів зустрічала пасивний спротив [18; 20].
4. Відсутність контролю. Програми мали декларативний характер і не передбачали дієвих санкцій за невиконання.

Досвід виконання та невиконання програм мовного розвитку в Україні свідчить про наявність хронічної суперечності між стратегічними деклараціями та реальними практиками. Програми 1989 і 2004–2010 років [11; 12] мали історичне значення як спроби закласти фундамент мовної політики, однак залишилися частково чи повністю нереалізованими. Їхня декларативність стала відображенням економічних труднощів, політичних компромісів і соціолінгвістичних реалій.

Лише після 2014 року почали з'являтися кроки, які виходили за межі декларацій і переходили у площину інституційного закріплення: закони зобов'язували державних службовців, освітян, медіа та бізнес використовувати українську мову у своїй діяльності [9; 10].

Таким чином, аналіз програм мовного розвитку демонструє закономірність: без фінансового забезпечення, інституційних механізмів та урахування соціолінгвістичних чинників мовні стратегії залишаються лише на папері. Парадокс полягає у тому, що наявність програм демонструвала державну увагу до мовного питання, але їх невиконання сприяло збереженню мовної асиметрії й посилювало суспільні суперечності.

3.2. Правові норми vs реальні мовні практики (освіта, медіа, бізнес, судочинство)

Однією з ключових проблем мовної політики України доби незалежності стала суперечність між правовими нормами, що закріплювали українську мову як державну, та реальними мовними практиками суспільства. Ця суперечність виявлялася у різних сферах — освіті, медіа, бізнесі, судочинстві — і мала не лише культурний, а й соціолінгвістичний, правовий та політичний виміри [3; 18; 23].

Законодавство послідовно проголошувало стратегічну мету — забезпечити функціонування української мови у всіх сферах життя (Конституція 1996 року [6]; закони 2015–2019 років [7; 9; 10]). Проте фактична мовна поведінка населення відображала багаторічну спадщину русифікації, регіональну асиметрію та інерцію радянських практик [18; 20]. Унаслідок цього склалася парадоксальна ситуація: мова мала сильний юридичний статус, але її позиції в реальному комунікативному просторі залишалися нестабільними й залежними від регіону, соціальної групи та конкретної сфери діяльності.

Завдання цього підпункту полягає у розгляді найбільш показових сфер — освіти, медіа, бізнесу та судочинства — крізь призму взаємодії правових норм і реальних практик.

Правові акти з перших років незалежності послідовно закріплювали українську мову як мову освіти. Закон «Про освіту» 1991 року визначав українську пріоритетною, Конституція 1996 року підтвердила цей статус [6], а Закон «Про освіту» 2017 року остаточно закріпив, що мовою освітнього процесу у закладах освіти є державна мова [10].

Проте фактична реалізація цих норм довгий час залишалася проблематичною. У 1990-х – на початку 2000-х років у східних і південних регіонах більшість шкіл продовжували навчати російською мовою [18]. Навіть у Києві частка російськомовних шкіл була значною. Лише після 2014 року

ситуація почала змінюватися: українська поступово витіснила російську з освітнього процесу, але у сфері вищої освіти й надалі зберігалися виклики — зокрема, у технічних і природничих спеціальностях, де довгий час домінували російськомовні підручники [19; 24].

Таким чином, у сфері освіти правова норма випереджала мовні практики: законодавство вимагало українізації, але регіональні відмінності й інерція навчальних закладів довгий час гальмували її повну реалізацію.

Сфера мас-медіа завжди була одним із найчутливіших індикаторів мовної політики, адже саме через телебачення, радіо, друковані та електронні видання формуються мовні звички суспільства. У перші десятиліття незалежності ситуація у медіапросторі була парадоксальною: при формальному закріпленні української як державної мови [6], більшість контенту залишалася російськомовною [18].

Домінування російської мови (1990–2000-ті роки):

- Телебачення і радіо. У 1990–2000-х більшість телевізійних каналів та радіостанцій в Україні мовили переважно російською. Це пояснювалося як спадщиною радянського інформаційного простору, так і економічними факторами: російськомовний продукт (серіали, музика, фільми) був дешевшим для закупівлі, а значна частина української еліти орієнтувалася на російський культурний ринок [18; 19].

- Друковані медіа. Газети та журнали у великих містах (особливо на сході й півдні) здебільшого виходили російською мовою. Навіть загальнонаціональні видання часто мали російськомовні тиражі, що відображало реальний попит.

- Інтернет-сегмент. У 2000-х, із розвитком цифрових медіа, ситуація також схилилася до російськомовності: більшість популярних новинних сайтів працювали російською, що робило українську менш видимою у віртуальному просторі [24].

Така ситуація породжувала розрив між нормою й практикою: формально українська була державною, але масова аудиторія жила в російськомовному інформаційному середовищі.

Ситуація кардинально змінилася після подій Революції Гідності та початку війни. Держава почала активно впроваджувати законодавчі механізми українізації медіа.

- У 2015–2016 роках ухвалено закони, які зобов’язали телеканали забезпечувати 75 % українськомовного контенту на загальнонаціональних і регіональних каналах, 60 % — на місцевих, а також установили квоти для радіо (35–60 %) [17].

- У 2019 році новий мовний закон [7] зобов’язав друковані ЗМІ випускати україномовні версії, а інтернет-видання — мати україномовну версію сайту за замовчуванням.

Соціолінгвістичні наслідки:

- Уже у 2018–2019 роках частка україномовного телерадіоконтенту значно перевищила 70 %, тоді як ще у 2010-му українська становила лише близько третини [19].

- В ефірі радіостанцій домінувати почала українська музика, що сприяло формуванню нового культурного середовища й підвищенню престижу державної мови.

- Соціолінгвісти наголошують, що саме квоти стали інструментом ламання інерції: без жорсткого правового примусу бізнес-медіа залишалися б російськомовними, адже працювали за логікою комерційної вигоди [4; 23].

Подібний досвід мають інші постколоніальні держави:

- У Литві, Латвії та Естонії після відновлення незалежності були впроваджені обов’язкові квоти для національної мови у медіа, що дало швидкий результат [5].

- У Франції законодавство передбачає квоти для французької мови на радіо та телебаченні (40 % музики має бути французькою).

Таким чином, українська модель квотування відповідає європейським практикам і демонструє, що без подібних інституційних рішень держава ризикує втратити контроль над власним інформаційним простором.

На відміну від освіти чи медіа, де українізація відбувалася швидше, бізнес і сфера обслуговування тривалий час залишалися найменш врегульованими й найбільш російськомовними.

Попри існування правових норм про державний статус української мови [6; 11], у магазинах, кафе, банках, аптеках, транспорті фактично домінувала російська мова.

- У великих містах сходу та півдня обслуговування українською сприймалося як виняток.

- У Києві ситуація була змішаною: українська використовувалася поряд із російською, часто залежно від того, якою мовою звертався клієнт [18].

- У сфері реклами до середини 2010-х років переважала російська, особливо в зовнішній рекламі та комерційних інтернет-майданчиках.

Причиною цього була відсутність прямої юридичної вимоги використовувати українську у сфері послуг: бізнес керувався комерційною логікою й орієнтувався на мовні звички клієнтів.

Лише Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [7] уперше чітко закріпив: сфера обслуговування в Україні має функціонувати державною мовою. Це стосувалося як великих корпорацій, так і малого бізнесу.

- Вебсайти й інтернет-магазини повинні мати україномовну версію за замовчуванням.

- Реклама зобов'язана подаватися українською.

- Клієнт має право вимагати обслуговування українською, а бізнес — обов'язок його забезпечити.

Для реалізації закону було створено інституційний механізм контролю — Уповноважений із захисту державної мови, який отримав право розглядати скарги та накладати штрафи.

Соціолінгвістичні наслідки:

- Уже у 2020–2021 роках соціологічні опитування показали: більшість громадян у Києві, Львові, Харкові, Дніпрі почали отримувати обслуговування українською значно частіше, ніж раніше [19].
- Водночас у низці регіонів (зокрема, в Одесі та на Донбасі до війни) бізнес зберігав двомовність або перевагу російської. Це свідчило про тривалу інерцію мовних практик і залежність від місцевих культурних традицій [20; 22].

Досвід України відповідає загальним тенденціям постколоніальних держав:

- У Латвії й Литві подібні закони про обслуговування державною мовою були ухвалені ще в 1990-х і дали швидкий результат [5].
- У Канаді, де офіційні мови англійська й французька, закон прямо регламентує обслуговування клієнтів обома мовами залежно від регіону, що демонструє інституційний характер мовної політики.

Проблеми імплементації:

1. Інерція бізнесу. Частина підприємців вважала українізацію «додатковими витратами».
2. Регіональні відмінності. У південних і східних областях клієнти часто самі воліли отримувати послуги російською.
3. Відсутність контролю до 2019 року. Саме через те, що держава не мала механізмів примусу, бізнес залишався поза сферою реальної мовної політики.

І у сфері медіа, і у сфері послуг виявляється однакова закономірність: правові норми самі по собі не змінюють мовні практики без створення конкретних механізмів контролю та стимулів.

- У медіа це зробили квоти, що радикально змінили ефір [17].
- У бізнесі — закон 2019 року [7], який уперше зобов'язав сферу послуг перейти на українську.

Обидва випадки демонструють парадокс української мовної політики: право тривалий час випереджало практику, і лише після інституційного закріплення (квоти, санкції, Уповноважений) почалася реальна трансформація.

У судовій сфері українська мова мала закріплений статус ще у Конституції [6] і законі 1989 року [11]. Проте фактична мовна практика свідчила про широке використання російської, особливо у східних і південних регіонах. Судові процеси часто велися російською, навіть якщо це суперечило нормам закону [18; 23].

Лише після ухвалення Закону «Про державну службу» (2015) [9] і Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019) [7] ситуація почала змінюватися. Українська мова стала реально обов'язковою у судочинстві, хоча в окремих регіонах зберігалися звички спілкування російською у неформальній частині процесу.

Судова система виявилася одним із найконсервативніших інститутів, де розрив між правовою нормою і практикою долався повільніше, ніж у медіа

Аналіз виконання мовних норм у ключових сферах життя суспільства засвідчує, що право і практика тривалий час перебували у стані дисбалансу.

- В освіті українська мова формально була домінуючою, але реально поступалася російській у низці регіонів аж до 2014 року [10; 18].
- У медіа ситуація змінилася лише після введення квот, що забезпечили реальне домінування української [17; 19].
- У бізнесі та сфері обслуговування розрив залишався найбільшим, і лише закон 2019 року почав кардинально змінювати ситуацію [7].
- У судочинстві процес українізації був поступовим, але інерція російськомовності залишалася відчутною [23].

Ці приклади свідчать про загальну закономірність: правова норма в Україні часто випереджала мовну практику, а її реалізація вимагала не лише законодавчих приписів, а й інституційних механізмів контролю, фінансового забезпечення та зміни соціальних установок.

Парадокс мовної політики полягає в тому, що наявність законів сама по собі не гарантувала їхнього виконання. Лише поєднання правових норм із конкретними механізмами, системою контролю та суспільним запитом забезпечувало реальне утвердження української мови у повсякденному житті [3; 17; 23].

3.3. Мовна політика й національна безпека: причинно-наслідковий зв'язок із сучасною війною

Питання мови в Україні тривалий час перебувало у площині культурної політики та гуманітарного розвитку. Однак із початком російської агресії воно набуло виразного безпекового виміру. Державна мова стала не лише засобом комунікації чи символом ідентичності, а й чинником національної єдності, стійкості державних інститутів і протидії зовнішньому втручання [17; 18]. Натомість правові колізії й декларативність мовних програм 1990–2000-х років створювали «слабкі місця», які російська федерація використала для обґрунтування втручання під гаслом «захисту російськомовних» [19; 23].

Аналізуючи цей процес, важливо простежити кілька взаємопов'язаних аспектів: теоретичні підходи до сек'юритизації мови; внутрішні правові прогалини, які стали підґрунтям для вразливостей; використання мовного питання у Криму та на Донбасі; переорієнтацію після 2014 року; баланс між правами меншин і домінуванням державної мови; соціолінгвістичні механізми формування стійкості.

1. Теоретичні рамки: від сек'юритизації до гібридної війни

У науковій літературі мовна політика розглядається як один із ключових механізмів конструювання політичної нації. Теорія сек'юритизації,

розроблена представниками Копенгагенської школи (Б. Бузан, О. Вевер), пояснює, як певні суспільні питання перетворюються на предмет безпеки. Якщо мова розглядається як «звичайна» культурна проблема, держава оперує інструментами політики розвитку. Якщо ж її сек'юритизують, вона стає питанням виживання політичної спільноти, що вимагає жорстких заходів [17].

В українському контексті сек'юритизація мови мала реактивний характер. До 2014 року мовна політика здебільшого будувалася на декларативних програмах, які не забезпечували реальної зміни практик [12; 13]. Проте початок російської агресії, використання гасла «захисту російськомовних» і масове інформаційне вторгнення довели: єдина державна мова є не просто культурним символом, а фактором виживання держави. У цьому полягає головна відмінність української траєкторії: мова стала питанням безпеки у відповідь на зовнішній тиск, а не внутрішній консенсус, як це відбувалося в більшості європейських країн [5].

2. Правові колізії та «вікна вразливості»

Період 1990–2000-х років характеризувався суперечністю між правовими нормами та реальною практикою. З одного боку, стаття 10 Конституції України 1996 року закріпила українську мову як єдину державну [6]. З іншого — законодавство не передбачало конкретних механізмів контролю чи відповідальності за його порушення.

Ще більш показовим прикладом став Закон «Про засади державної мовної політики» 2012 року (закон Ківалова–Колесніченка), який фактично легалізував двомовність у регіонах, де понад 10 % населення розмовляли мовою меншини [8]. Формально закон стосувався захисту всіх меншин, але реальна практика зводилася до домінування російської, адже саме вона мала значну чисельність носіїв і політичний захист.

Таким чином, у правовій системі України утворювалися «вікна вразливості»: державна мова мала декларативний статус, але у багатьох сферах суспільного життя функціонувала російська. Це породжувало підстави

для російських маніпуляцій: на міжнародному рівні можна було апелювати до «утисків російськомовних», а на внутрішньому — мобілізувати електорат довкола теми «захисту регіональної ідентичності» [17; 19].

3. Крим та Донбас як кейси експлуатації мовного питання

Найбільш драматичні наслідки слабкої мовної політики проявилися у Криму та на Донбасі.

Крим. Тут до 2014 року російська фактично домінувала у сфері освіти, медіа й адміністративного управління. Незважаючи на формальний державний статус української мови, кількість шкіл із навчанням українською була мізерною, а україномовні медіа не мали значного впливу [18]. Це створювало ситуацію, коли російська мова не просто конкурувала, а інституційно витісняла українську, готуючи ґрунт для російських наративів про «захист співвітчизників».

Донбас. Тут мовне питання поєдналося з соціально-економічними проблемами. Російська мова була домінуючою у побуті, освіті та бізнесі, тоді як українська виконувала переважно формальні функції [20; 22]. У цій ситуації російські ЗМІ та місцеві проросійські еліти активно використовували наративи про «насильницьку українізацію», що легітимізувало антидержавні настрої й сприяло сепаратизму [17].

Таким чином, Крим і Донбас стали прикладами того, як розрив між правом і практикою у мовній політиці може бути використаний зовнішнім актором для дестабілізації та агресії.

4. Постмайданна переорієнтація: від гуманітарної до безпекової логіки

Після 2014 року в Україні відбулася радикальна переорієнтація мовної політики. Якщо раніше мова розглядалася переважно як культурне питання, то відтепер вона стала елементом національної безпеки.

Низка законодавчих ініціатив підтверджує цю зміну:

- Закон «Про державну службу» (2015) зобов'язав усіх службовців користуватися державною мовою у професійній діяльності [9]. Це означало, що бюрократичний апарат має функціонувати на єдиній мовній основі.

- Закон «Про наукову і науково-технічну діяльність» (2015) закріпив українську як мову науки [9]. Це не лише символічний крок, а й інструмент інтеграції академічного середовища у світовий простір через національну ідентифікацію.

- Закон «Про освіту» (2017) визначив українську мовою освітнього процесу, створивши основу для формування нових поколінь громадян із домінантною україномовною соціалізацією [10].

- Нарешті, Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019) [7] створив цілісну систему правових норм і контрольних механізмів. Він уперше інтегрував мовну політику в безпекову парадигму: від освіти й медіа до сфери послуг та інтернету.

Таким чином, постмайданний період означав перехід від декларацій до інституційних гарантій, що безпосередньо посилило стійкість держави перед зовнішньою агресією.

5. Права меншин і безпековий баланс

Окремої уваги заслуговує питання поєднання домінування державної мови з гарантіями прав національних меншин. У європейській практиці державна мова розглядається як інструмент єдності, проте завжди передбачаються механізми підтримки мов меншин (Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, практика Венеційської комісії) [14; 25].

Україна після 2014 року обрала саме цей шлях:

- законодавство гарантує навчання мовами меншин у школах як окремих предметів;
- дозволяється використання мов меншин у культурній діяльності;
- водночас уніфіковано сферу офіційної комунікації, освіти, медіа й послуг — там безумовно функціонує українська [7; 10; 14].

Це означає, що мовна політика не має на меті витіснити інші мови, а прагне усунути подвійність статусу, яка раніше створювала простір для маніпуляцій. Баланс між правами й обов'язками стає запорукою внутрішньої легітимності та міжнародної підтримки.

6. Соціолінгвістичні механізми стійкості

Мовна політика впливає на безпеку не лише через закони, а й через трансформацію мовних практик.

- Освіта формує покоління, для яких українська є природною мовою комунікації в публічній сфері. Це підвищує рівень когезії та знижує ризик внутрішнього розколу [10; 20].

- Медіа через квоти змінили інформаційне середовище: україномовний контент став домінантним, що зменшило вплив російських медіаресурсів [17].

- Сфера послуг після 2019 року [7] створила ситуацію, коли пересічний громадянин стикається з українською у щоденному житті, навіть у регіонах зі стійкою російськомовною традицією. Це сприяє поступовій зміні мовних звичок.

Соціолінгвістична стійкість полягає у тому, що законодавча норма підкріплюється практикою, а практика трансформує звички, формуючи новий культурний стандарт. Саме так мова стає не лише «державною» за статусом, а й реальною у щоденному вжитку.

Мовна політика в Україні упродовж незалежності пройшла складний шлях: від декларацій без реальної сили до системного інструменту національної безпеки. Декларативні закони 1989–2000-х років і катастрофічний закон 2012 року створили правові колізії, які Росія використала для легітимізації агресії, особливо у Криму та на Донбасі [8; 17; 23]. Натомість після 2014 року відбувся перехід до інституціоналізації: державна мова стала обов'язковою у всіх ключових сферах, а закон 2019 року закріпив системний характер цієї політики [7; 9; 10].

Причинно-наслідковий зв'язок між мовною політикою та сучасною війною полягає не в тому, що «мова стала причиною конфлікту», а в тому, що правові й соціолінгвістичні слабкості мовної політики стали каналами для зовнішнього впливу. Сильна мовна політика, навпаки, виступає гарантом національної безпеки: вона зміцнює інституції, зменшує простір для маніпуляцій і створює умови для єдності громадян у протистоянні агресії.

Таким чином, упродовж трьох десятиліть незалежності мовна політика України демонструвала хронічну суперечність між законодавчими деклараціями та фактичними практиками. Ця суперечність, з одного боку, сприяла збереженню російськомовного домінування в низці сфер, а з іншого — створила умови для зовнішнього втручання. Проте саме досвід Революції Гідності та війни з Росією став каталізатором переходу від декларацій до системної інституціоналізації.

Сьогодні українська мова вже не є лише культурним символом — вона виступає інструментом національної безпеки, суспільної когезії та гарантією державної стійкості [7; 17; 23]. Парадокси минулого перетворилися на уроки, які зумовили формування сучасної моделі мовної політики. Вона є складною, багаторівневою і водночас стратегічно необхідною для збереження української державності в умовах гібридної війни.

РОЗДІЛ 4

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРАКТИК МОВНОЇ ПОЛІТИКИ

Мовна політика України не розвивається у вакуумі, а є частиною ширшого європейського контексту, в якому поєднуються різні традиції, стандарти та правові механізми регулювання мовних відносин. Вивчення цього контексту дозволяє зрозуміти: наскільки українське законодавство відповідає міжнародним зобов'язанням; у чому воно збігається з європейською практикою; у яких моментах зберігає власну специфіку, зумовлену історичними й політичними умовами [5; 14; 25].

Європейський Союз та Рада Європи сформували низку нормативно-правових актів, які визначають стандарти у сфері захисту прав національних меншин, мовного різноманіття та водночас підтримки державних мов як чинника національної єдності. Серед ключових документів — Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (1992), рекомендації Венеційської комісії, а також рамкові документи Ради Європи про права меншин [14; 25].

Для України, яка є членом Ради Європи і прагне інтеграції до ЄС, питання адаптації мовного законодавства до європейських стандартів має стратегічне значення. Це не лише виконання міжнародних зобов'язань, а й спосіб зміцнення власної позиції у протистоянні з російською агресією, яка систематично експлуатує тему «захисту мовних прав» як інструмент гібридної війни [17; 23].

У цьому розділі буде проведено порівняльний аналіз мовного законодавства України з європейськими стандартами. Такий аналіз дозволяє побачити:

- які універсальні тенденції (домінування державної мови у публічній сфері при збереженні прав меншин) Україна поділяє з європейськими країнами;

- які відмінності пов'язані з постколоніальним досвідом і триваючою війною;
- які парадокси виникають у поєднанні міжнародних зобов'язань із внутрішніми потребами національної безпеки.

4.1. Мовне законодавство України і європейські стандарти (ЄС, Рада Європи)

Порівняння мовного законодавства України з європейськими стандартами є важливим завданням, оскільки саме у цій площині визначається ступінь інтеграції України до європейського правового простору. Водночас воно дозволяє з'ясувати, наскільки українська модель відповідає загальноприйнятим принципам, виробленим у ЄС та Раді Європи, і наскільки вона відрізняється у зв'язку з особливими умовами — постколоніальною спадщиною, багатомовністю суспільства та війною [5; 14; 25].

Європейські стандарти мовної політики ґрунтуються на трьох базових принципах:

1. Визнання і захист державної мови як засобу національної єдності.
2. Гарантії прав мовних меншин.
3. Забезпечення балансу між цими двома складовими.

У практиці Ради Європи ці принципи закріплені в Європейській хартії регіональних мов або мов меншин (1992), яка стала своєрідним «кодексом» збереження мовного різноманіття [14]. ЄС, своєю чергою, через документи Європейського парламенту та Європейської комісії послідовно підкреслює, що мовна політика належить до компетенції держав-членів, але має враховувати принципи недискримінації та прав людини [25].

Україна, ратифікувавши Хартію 1999 року, взяла на себе зобов'язання щодо захисту мов національних меншин. Водночас сучасна політика після 2014 року зосередилася на зміцненні позицій української мови як державної,

що спричинило певні суперечності й критику з боку деяких сусідніх держав (зокрема Угорщини) та міжнародних інституцій [14; 25].

1. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин і Україна

Хартія визначає завдання держави у сфері збереження та розвитку мов меншин: забезпечення їхнього використання в освіті, медіа, культурі, адміністративних практиках. Її мета — не створення конкуренції з державною мовою, а збереження культурного різноманіття [14].

Україна, ратифікуючи Хартію, задекларувала підтримку значної кількості мов (російської, угорської, румунської, кримськотатарської тощо). Однак на практиці імплементація була вибірковою й часто політизованою [18; 23]. Закон 2012 року (Ківалова–Колесніченка) подавався як виконання Хартії, але фактично сприяв домінуванню російської, тоді як інші мови меншин не отримали рівних можливостей [8]. Це викривило логіку документа, який мав сприяти рівності та різноманіттю, а не створювати асиметрію.

Після 2014 року Україна повернулася до більш збалансованої моделі: державна мова — беззаперечний пріоритет, але права меншин у сфері культури та навчання їхніх мов залишаються гарантованими [7; 10].

2. Венеційська комісія і рекомендації щодо українських законів

Венеційська комісія неодноразово оцінювала мовне законодавство України. Її висновки зазвичай мали подвійний характер:

- позитивно відзначалася спроба забезпечити функціонування державної мови як інструмента єдності;
- водночас висловлювалися зауваження щодо обмеження можливостей для меншин, особливо у сфері освіти [14; 25].

Такі оцінки стосувалися передусім Закону «Про освіту» (2017) [10] та Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019) [7]. Критика з боку окремих європейських партнерів, зокрема Угорщини, відображала складність пошуку балансу між національною безпекою та міжнародними стандартами.

3. Європейський Союз: пріоритети мовної політики

ЄС визнає, що мовна політика належить до компетенції держав-членів, однак наголошує на принципах недискримінації та поваги до мовного різноманіття (ст. 22 Хартії основних прав ЄС) [25]. У практиці ЄС державні мови мають пріоритет у публічних сферах, тоді як мови меншин отримують підтримку в культурних і освітніх програмах.

У цьому сенсі політика України після 2014 року відповідає європейській логіці: домінування державної мови в публічних сферах при забезпеченні можливості для вивчення й використання меншинських мов у приватній і культурній сферах. Відмінність полягає у жорсткішій формі реалізації, обумовленій умовами війни й потребою протидіяти російській агресії.

Порівняння мовного законодавства України з європейськими стандартами показує значну сумісність на рівні принципів і певні відмінності на рівні практики.

1. Україна дотримується європейського принципу: державна мова є чинником єдності, а мови меншин мають бути збережені як елемент культурної ідентичності.

2. Проблеми виникають у сфері імплементації: у минулому мовні закони (особливо 2012 року) спотворювали баланс, створюючи переваги для російської.

3. Після 2014 року українська модель набула жорсткіших форм, що пояснюється війною та необхідністю забезпечення національної безпеки. Це породжує парадокс: те, що в ЄС виглядає «надмірною українізацією», в Україні є життєвою необхідністю для виживання держави [17; 23].

4. Важливим завданням майбутнього є пошук стійкого балансу між міжнародними стандартами та внутрішніми потребами, щоб мовна політика України водночас зміцнювала державність і відповідала європейським цінностям [14; 25].

4.2. Порівняння українського досвіду з мовною політикою постсоціалістичних країн (Балтія, Польща, Балкани)

Після розпаду СРСР і соціалістичного табору більшість постсоціалістичних країн постали перед подібними викликами: відновлення чи посилення статусу національної мови, інтеграція національних меншин, формування єдиної політичної нації на основі багатомовного суспільства. Україна належить до цієї групи держав, однак її шлях виявився значно складнішим через багатовікову русифікацію, колоніальний спадок та гібридну агресію Росії [17; 18; 23].

Для глибшого розуміння особливостей українського досвіду важливо провести порівняння з іншими постсоціалістичними країнами:

- державами Балтії (Литва, Латвія, Естонія), які ще у 1990-х роках радикально українізували свої публічні простори;
- Польщею, що розвивала мовну політику в контексті ЄС і з відносно гомогенною мовною структурою;
- державами Балкан (зокрема Хорватія, Північна Македонія, Сербія), де мовне питання часто було пов'язане з етнополітичними конфліктами.

Таке порівняння дозволяє виявити як спільні закономірності постсоціалістичного переходу, так і унікальні особливості української моделі, що поєднує демократичні стандарти з вимогами національної безпеки.

Литва, Латвія та Естонія одразу після відновлення незалежності визначили свої державні мови як єдині для публічного життя.

- Латвія та Естонія ухвалили закони, які зобов'язували всіх громадян і особливо державних службовців володіти державною мовою. Тестування мовної компетентності стало умовою для отримання громадянства [5].

- Литва у 1991 році законодавчо закріпила литовську як єдину державну мову, зробивши її обов'язковою у сфері освіти, медіа та державного управління.

Важливо, що ці країни не мали настільки масштабної залежності від російської мови у медіа й освіті, як Україна. Хоча значні російськомовні громади (особливо у Латвії та Естонії) виявляли спротив, держава послідовно проводила політику повної публічної монологічності, залишаючи меншинам право на культурне самовираження [14; 25].

У цьому сенсі українська модель тривалий час була м'якшою: Україна не запроваджувала тестування для громадянства, дозволяла регіональні мови (2012 р.) і лише після 2014 року почала рухатися у напрямі більш жорсткої українізації публічного простору [7; 17].

Польща мала іншу вихідну позицію: понад 95 % населення — польськомовне. Тому завдання мовної політики тут було не стільки у зміцненні державної мови, скільки у забезпеченні прав невеликих меншин — німецької, білоруської, української [5].

- Конституція Польщі (1997) визначила польську як державну мову, але на практиці ця норма не потребувала спеціальних програм українізації.

- Польська модель відповідала європейським стандартам: підтримка мов меншин здійснювалася у сфері освіти та культури, але державний сектор залишався одномовним.

- Особливістю польського досвіду є те, що мовна політика не була інструментом політичної боротьби: не існувало масштабних регіональних відмінностей чи ризику експлуатації мовного чинника зовнішнім актором [14].

У порівнянні з Польщею українська ситуація виглядає діаметрально протилежною: тут мова не лише культурна, а й політико-безпекова проблема, що перетворює її на предмет політичних конфліктів.

У державах Балкан мовна політика нерідко ставала каталізатором етнополітичних конфліктів.

- Хорватія після війни за незалежність (1991–1995) утвердила хорватську як державну мову, але при цьому зберегла права сербської меншини в культурі та освіті.

- Північна Македонія стикнулася з протистоянням між македонською більшістю та албанською меншиною. Закон 2019 року визнав албанську другою офіційною мовою на рівні держави, що стало компромісом для уникнення конфлікту.

- Сербія та інші країни регіону мають досвід розпаду Югославії, де мовні й етнічні поділи прямо спричинили громадянські війни [14].

Порівняно з Балканами, українська мовна політика не призвела до міжетнічної війни, але стала інструментом гібридного втручання Росії. Подібно до балканських держав, мовне питання в Україні має потужний конфліктний потенціал, але українська держава намагається його врегулювати через баланс: домінування української мови як державної при збереженні прав меншин [7; 10].

Порівняння України з іншими постсоціалістичними країнами дозволяє зробити кілька важливих висновків:

1. Модель Балтії продемонструвала ефективність швидкої та жорсткої інтеграції державної мови в усі сфери публічного життя. Україна з об'єктивних причин не змогла повторити цю модель у 1990-х, але після 2014 року почала рухатися у подібному напрямі.

2. Модель Польщі ґрунтувалася на гомогенності суспільства, тому мовне питання не мало політичного значення. В Україні, навпаки, воно стало центральним і визначальним для державності.

3. Модель Балкан засвідчила небезпеку мовних ідентичностей як факторів конфлікту. Український випадок подібний тим, що мова стала предметом політичної боротьби та зовнішньої інтервенції, але відмінний тим, що держава зберігає прагнення до європейського балансу прав і обов'язків.

4. Спільною рисою всіх постсоціалістичних держав є прагнення інтегруватися до європейських стандартів: державна мова як основа єдності + права меншин як гарантія недискримінації. В Україні ж це завдання поєднане з унікальним викликом — необхідністю захисту від агресії, яка експлуатує мовне питання як зброю.

Таким чином, український досвід є водночас частиною загальноєвропейського тренду та унікальною моделлю: мовна політика тут — це не лише культурна політика, а стратегія виживання держави.

4.3. Українська модель мовної політики у глобальному вимірі: паралелі та унікальність

У глобальному контексті мовна політика є однією з ключових складових культурної дипломатії, національної ідентичності та державного суверенітету. Держави світу по-різному вирішують питання співвідношення державної мови й мов меншин: від моделей повної мовної уніфікації (Франція, Туреччина) до політики офіційної багатомовності (Канада, Швейцарія, Бельгія) [5; 14].

Україна, перебуваючи у постколоніальному та водночас воєнному контексті, виробила свою унікальну модель мовної політики, що поєднує демократичні стандарти захисту прав меншин із жорсткою безпековою логікою. На відміну від більшості країн, де мовна політика є питанням культурного розвитку, в Україні вона стала інструментом національного виживання, відображаючи як пострадянську спадщину, так і досвід спротиву російській агресії [17; 18; 23].

Українська модель має спільні риси з низкою європейських підходів:

- Франція. Тут функціонує модель «однієї державної мови» (французької), яка домінує у публічному просторі, тоді як мови меншин підтримуються на культурному рівні. Україна рухається у схожому напрямку, роблячи українську мовою освіти, медіа, адміністрації [7; 10].

- Країни Балтії. Як і Литва, Латвія та Естонія, Україна розглядає державну мову як ключ до національної безпеки й громадянської інтеграції [5]. Проте, на відміну від Балтії, Україна має більш чисельну російськомовну громаду, що ускладнює повну монолінгвальність.

- Швейцарія чи Бельгія. Україна не є прикладом офіційної багатомовності, але дискусії про права меншин (угорської, румунської, кримськотатарської) показують, що у ній присутні елементи багатомовної політики, хоча й підпорядковані домінуванню державної мови [14; 25].

Таким чином, українська політика поєднує унітарність французької та балтійської моделей із гнучкістю швейцарсько-бельгійської традиції в частині культурних прав.

Головна відмінність української моделі полягає у її постколоніальній природі. Протягом століть українська мова зазнавала системної русифікації, а в радянський період російська була нав'язана як мова «міжнаціонального спілкування» [18; 20]. Тому сучасна мовна політика України не є «звичайною» мовною реформою, а відновленням історичної справедливості, спробою повернути мові статус, втрачений унаслідок колоніальних практик.

Цей досвід зближує Україну з постколоніальними країнами Африки та Азії, де питання мови також є складовою національного відродження. Наприклад:

- у Танзанії суахілі було зроблено національною мовою як символ деколонізації;
- у Ірландії відновлення гельської мови стало елементом відродження національної культури, хоча англійська зберігає домінантні позиції.

Український випадок унікальний тим, що постколоніальна мовна політика реалізується в умовах війни з державою-колонізатором. Це створює парадокс: норми, які в інших країнах виглядали б як «жорсткі обмеження», для України є питанням виживання [17; 23].

На відміну від багатьох держав, де мовна політика є складовою культурної стратегії, в Україні вона прямо пов'язана з національною безпекою.

- Медіа. Квоти на українськомовний контент стали способом протидії інформаційній експансії Росії [17].
- Освіта. Закон «Про освіту» (2017) гарантував україномовність навчального процесу, що закладає довгострокову основу для мовної стійкості [10].
- Сфера послуг. Закон 2019 року зобов'язав бізнес обслуговувати українською, забезпечуючи тотальну присутність державної мови у щоденному житті [7].

Таким чином, українська модель є прикладом сек'юритизованої мовної політики, де мова стає інструментом не лише культурної, а й оборонної стратегії.

Сучасні дослідження мовної політики дедалі частіше звертаються до прикладу України як лабораторії нової моделі, де поєднуються:

- принцип єдиної державної мови як основи консолідації;
- гарантії культурних прав меншин;
- інтеграція мовного питання у стратегію національної безпеки [3; 17].

Цей досвід важливий для глобальних дискусій, адже в умовах зростання гібридних загроз мова стає не лише культурним, а й геополітичним ресурсом. Україна демонструє, що мовна політика може виконувати роль щита від зовнішньої агресії, не відмовляючись від демократичних принципів.

Аналіз у глобальному вимірі засвідчує, що українська модель мовної політики є гібридною та унікальною. Вона поєднує:

1. Європейські принципи (державна мова як чинник єдності + гарантії прав меншин).

2. Постколоніальний вимір (відновлення статусу української після століть русифікації).

3. Безпекову логіку (мова як інструмент протидії гібридним загрозам і війні).

На відміну від інших держав, де мовна політика є здебільшого гуманітарною, для України вона має екзистенційний характер: від її успіху залежить не лише культурна, а й політична незалежність.

Таким чином, український досвід можна вважати унікальним внеском у світову практику мовної політики. Він демонструє, що в умовах зовнішньої агресії мова стає не лише питанням ідентичності, а й зброєю стійкості та гарантією державності [7; 17; 23].

Порівняльний аналіз мовного законодавства України у контексті європейських стандартів та досвіду постсоціалістичних країн дозволяє визначити її місце у глобальному дискурсі мовної політики. Дослідження підтвердило, що українська модель є водночас частиною ширшої європейської традиції і унікальним явищем, сформованим під впливом постколоніальної спадщини та сучасної війни.

Порівняння українського мовного законодавства з нормами Ради Європи та Європейського Союзу показало його загальну сумісність на рівні принципів. Україна дотримується ключової логіки: державна мова має статус основного засобу консолідації, а мови меншин отримують правовий захист у сфері культури та приватного вжитку [14; 25]. Проблеми виникають насамперед на рівні імплементації: раніше ухвалені закони, особливо 2012 року, викривлювали баланс на користь російської [8; 18]. Після 2014 року ситуація змінилася: мовна політика стала частиною стратегії національної безпеки, а закон 2019 року [7] заклав системні механізми контролю й розвитку.

Аналіз мовної політики постсоціалістичних країн засвідчив, що українська модель має як спільні риси, так і відмінності.

- Балтійські країни (Литва, Латвія, Естонія) стали прикладом швидкої монолінгвальної інтеграції державних мов у всі сфери життя. Україна через масштабність російськомовного середовища та політичні компроміси 1990–2000-х не змогла повторити цей шлях, проте після 2014 року почала рухатися у подібному напрямі [5].

- Польща демонструє приклад мовної стабільності завдяки гомогенності населення. Там мовна політика ніколи не була предметом політичної боротьби, на відміну від України, де мова стала полем ідеологічних конфліктів [14].

- Балкани виявили небезпеку мовних ідентичностей як факторів міжетнічних конфліктів. Український випадок тут близький: мова теж стала елементом зовнішньої інтервенції й внутрішніх протистоянь, однак держава намагається зберігати європейський баланс між захистом державної мови і правами меншин [7; 10].

У світовій перспективі українська модель є гібридною: вона поєднує принципи західноєвропейських держав (унітарність Франції, безпековість Балтії) із гнучкістю у збереженні культурних прав меншин (Швейцарія, Канада) [14; 25]. Унікальність полягає у постколоніальному вимірі: мовна політика України є не просто стратегією розвитку, а процесом деколонізації та відновлення статусу української після багатовікової русифікації [18; 20].

Особливим чинником є війна: для України мовна політика має екзистенційний характер, адже від її успіху залежить не лише культурна, а й політична незалежність. У цьому полягає відмінність від інших країн: у жодній європейській державі мовне питання не було настільки прямо пов'язане з національною безпекою й обороною державності.

Порівняльний аналіз дозволяє виокремити низку закономірностей:

- державна мова всюди є ключовим чинником політичної єдності;
- права меншин визнаються у сфері культури та освіти, але без підриву статусу державної мови;

- імплементація законів часто є слабкою ланкою, якщо немає фінансових і контрольних механізмів.

Водночас український досвід породжує парадокси:

- те, що у ЄС може вважатися «надмірною централізацією», в Україні є життєвою необхідністю для захисту від агресії;
- права меншин зберігаються, але їх реалізація обмежена безпековими міркуваннями, що створює напругу з окремими сусідніми державами.

Таким чином, Україна посідає особливе місце у глобальному ландшафті мовної політики. Вона поєднує європейські стандарти, постколоніальне відновлення та безпекову логіку. Її досвід підтверджує: мова може бути не лише культурним ресурсом, а й стратегічним інструментом виживання держави в умовах зовнішньої агресії.

Розділ 4 продемонстрував, що українська мовна політика, попри свої парадокси й суперечності, є водночас європейською за принципами та унікальною за умовами реалізації. Цей подвійний вимір робить її важливим кейсом для міжнародних досліджень і дозволяє сформулювати більш узагальнені висновки до всієї магістерської роботи.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження мовного законодавства доби незалежності України у його соціолінгвістичних і правових вимірах дало змогу простежити еволюцію державної мовної політики, визначити її закономірності, парадокси та окреслити місце української моделі у європейському й глобальному контексті.

У першому розділі було з'ясовано, що мовне законодавство України слід розуміти як сукупність правових норм і програмних документів, які регулюють функціонування державної та інших мов у публічному й приватному житті. Аналіз соціолінгвістичних підходів показав: мовна політика формується на перетині правової регуляції та соціальних практик, а її результативність залежить від збалансованості цих двох сфер [1; 2; 3]. Постколоніальні парадигми дозволили розкрити глибинні суперечності українського досвіду: відновлення статусу державної мови супроводжувалося спадком русифікації й необхідністю врахування багатомовності суспільства [17; 18].

Другий розділ довів, що розвиток українського мовного законодавства проходив кілька етапів:

- 1989 р. — Закон «Про мови в УРСР» започаткував процес утвердження української як державної, проте зберіг російську як мову міжнаціонального спілкування [11].
- 1990–2000-ті рр. — ухвалювалися державні програми, які мали декларативний характер і не змогли радикально змінити мовну ситуацію [12; 13].

- 2012 р. — Закон Ківалова–Колесніченка легалізував фактичну двомовність, що стало чинником дестабілізації та одним із підґрунтів для російської агресії [8; 17].

- Після 2014 р. — мовна політика набуває безпекового виміру, ухвалюються конкретні закони про державну службу, освіту, медіа та сферу послуг, а Закон 2019 р. [7] формує системну інституційну модель.

У третьому розділі було показано, що головною суперечністю мовної політики України став розрив між правовими нормами і реальними мовними практиками.

- В освіті, медіа, бізнесі та судочинстві українська поступово зміцнювала позиції, але довгий час поступалася російській [18; 19; 20].

- Лише після запровадження мовних квот, обов'язковості державної мови у сфері послуг та роботи Уповноваженого із захисту державної мови почалося реальне вирівнювання ситуації [7; 17].

- Досвід Криму й Донбасу показав, що мовні прогалини стали каналами зовнішнього впливу, а наратив «захисту російськомовних» — інструментом легітимізації агресії [18; 23].

Таким чином, мовна політика України трансформувалася з гуманітарної стратегії у компонент національної безпеки.

У четвертому розділі доведено, що українська мовна політика загалом відповідає європейським стандартам: домінування державної мови поєднується з гарантіями прав меншин [14; 25].

- На відміну від Балтії, де мовна інтеграція була швидкою й радикальною, Україна здійснює її поступово, з огляду на регіональну багатомовність.

- На відміну від Польщі, де мовна політика має стабільний і неконфліктний характер, в Україні вона стала предметом політичної боротьби.

- Подібно до Балкан, мовне питання тут мало конфліктний потенціал, але Україна змогла зберегти прагнення до європейського балансу.

У глобальному вимірі українська модель є унікальною: вона поєднує європейські принципи, постколоніальне відновлення та безпекову логіку. На відміну від більшості держав, де мова — елемент культурної політики, в Україні вона стала засобом захисту суверенітету та територіальної цілісності [17; 23].

Підсумовуючи результати дослідження, можна стверджувати: мовне законодавство доби незалежності України пройшло шлях від декларативних норм до інституціональної системи, що виконує функцію не лише культурної, а й політичної та безпекової стратегії.

Український досвід демонструє кілька ключових уроків:

1. Право без інституцій — декларація. Ранні мовні програми не забезпечили реальних змін.
2. Розрив між нормою і практикою є вразливістю. Його використала Росія як інструмент гібридної агресії.
3. Мова як чинник безпеки. Лише після 2014 року мовна політика стала інструментом національної стійкості.
4. Баланс державної мови і прав меншин. Українська модель доводить, що ці елементи не суперечать одне одному, а взаємно підсилюють легітимність політики.
5. Унікальність глобального значення. Україна запропонувала новий підхід: мова як «щит державності», що має значення для всього світу в умовах поширення гібридних загроз.

Отже, мовне законодавство України стало дзеркалом її історичного шляху: від постколоніальної спадщини до сучасної боротьби за незалежність. Воно є ключем до національної ідентичності, гарантією безпеки та символом незворотності європейського вибору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ажнюк, Б. М. Мовна політика в Україні: історія, реалії, перспективи. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2003.
2. Андрусак, Т. Г. Конституційне право України: Академічний курс. Львів: Світ, 2012.
3. Балинська, О. М. «Мовна політика незалежної України: законодавчі колізії та суспільні виклики.» Право України, № 4, 2019, с. 45–56.
4. Белей, Л. О. Українська мова у ХХІ столітті: соціолінгвістичні нариси. Київ: Критика, 2010.
5. Верещагін, С. І. «Мовне питання у контексті європейських інтеграційних процесів України.» Український соціум, № 2, 2017, с. 89–101.
6. Верховна Рада України. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.
7. Верховна Рада України. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 р. № 2704-VIII. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2019, № 21, ст. 81.
8. Верховна Рада України. Закон України «Про засади державної мовної політики» від 03 липня 2012 р. № 5029-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 23, ст. 218.
9. Верховна Рада України. Закон України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2016, № 4, ст. 43.
10. Верховна Рада України. Закон України «Про освіту» від 05 вересня 2017 р. № 2145-VIII. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2017, № 38–39, ст. 380.

11. Верховна Рада Української РСР. Закон «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р. № 8312-XI. Відомості Верховної Ради УРСР, 1989, № 45, ст. 631.
12. Гриценко, П. Ю. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації. Київ: Інститут української мови НАН України, 2006.
13. Даниленко, Л. І. «Законодавчі ініціативи у сфері мовної політики незалежної України.» Держава і право, № 12, 2014, с. 37–44.
14. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. Ратифікована Законом України від 15 травня 2003 р. № 802-IV.
15. Ківалова, С. В., і В. В. Толстенко. «Мовна політика: правовий аспект.» Право і суспільство, № 2, 2012, с. 12–20.
16. Кононенко, П. П. Українознавство: підручник. Київ: Либідь, 2006.
17. Кульчицький, В. С. «Мовне законодавство в контексті національної безпеки.» Національний інтерес, № 1, 2020, с. 77–86.
18. Масенко, Л. Т. Мова і політика: Україна у XX столітті. Київ: Соняшник, 2004.
19. Мельник, О. М. «Соціолінгвістичні парадокси мовної політики України.» Мовознавство, № 1, 2018, с. 21–33.
20. Німчук, В. В. Українська мова серед інших слов'янських мов. Київ: Наукова думка, 2011.
21. Огієнко, І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. Київ: Абрис, 1991.
22. Павленко, А. Languages and Identities in Ukraine: Sociolinguistic Perspectives. Multilingual Matters, 2008.
23. Романюк, О. М. «Правові колізії мовної політики України в добу незалежності.» Вісник Львівського університету. Серія юридична, № 67, 2018, с. 102–110.
24. Скрипник, Л. Г. Українська мова в XX–XXI століттях: Соціолінгвістичний аналіз. Київ: Либідь, 2015.

25. Venice Commission. Opinion on the Law on the Principles of State Language Policy of Ukraine (CDL-AD(2011)047). Strasbourg: Council of Europe, 2011.

ДОДАТКИ

Додаток А

ВИХОВНА ГОДИНА З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Тема: «Мова — серце нації» (до Дня української писемності та мови)

Мета:

- формувати в учнів усвідомлення ролі державної мови як чинника національної ідентичності та єдності;
- поглибити знання про історію розвитку українського мовного законодавства доби незалежності;
- розвивати вміння аналізувати мовну політику України у зв'язку з соціальними та культурними процесами;
- виховувати любов і шану до рідного слова, відповідальне ставлення до його збереження.

Форма проведення: інтерактивна виховна година з елементами діалогу, творчої роботи та презентаційних виступів.

Учасники: учні 9 класів Чернігівської гімназії №2.

Обладнання: мультимедійна презентація, уривки із законів про мову, картки для групової роботи, плакати із цитатами українських письменників і державних діячів про значення мови.

Хід заходу

1. Вступна частина (5 хв)

Учитель вітає учнів і коротко розповідає про історію свята — Дня української писемності та мови (згадується преподобний Нестор-літописець, традиції відзначення).

Учитель: «Мова — це не просто засіб спілкування. Це наша пам'ять, наш дім, наш світ. Сьогодні ми спробуємо подивитися на неї не лише як на культурне явище, а як на живу силу, що формує українську державність».

2. Мінілекція та дискусія «Шлях української мови до державного статусу» (10 хв)

Учитель коротко розповідає про основні етапи розвитку мовного законодавства незалежної України:

- Закон «Про мови в УРСР» (1989);
- Конституція України (1996);
- Закон Ківалова–Колесніченка (2012) — як приклад суперечливого етапу;
- Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019).

Учні обмінюються думками:

- Як ці закони впливають на наше життя?
- Чому мова стала елементом національної безпеки?
- Як ви відчуваєте значення української мови сьогодні?

3. Інтерактив «Мова — це ми!» (10 хв)

Учні об'єднуються в три групи:

I. «*Освіта і мова*» — учні готують коротку відповідь про те, як державна мова впливає на навчальний процес.

II. «*Мова в media*» — аналізують, як змінилось телебачення, радіо, Інтернет після ухвалення мовних квот.

III. «*Мова і повсякденність*» — як українська мова звучить у сфері послуг, рекламі, культурі міста.

Кожна група презентує свої висновки (по 2–3 хв).

4. Вправа «Слово, що об'єднує» (5 хв)

Кожен учень на стікері записує слово або коротку фразу, з якою у нього асоціюється українська мова (наприклад: «домівка», «пісня», «свобода», «родина»), і прикріплює на плакат у формі серця.

Учитель підсумовує: «Українська мова — це наше спільне серце. І від нас залежить, наскільки воно буде живим і сильним».

5. Заключна частина (5 хв)

Учитель підводить підсумки, наголошує, що мова — не лише духовна, а й державотворча категорія. Учні виконують пісню «Мова єднання» (або читають вірші українських авторів про мову).

6. Підсумкове слово та рефлексія (3 хв)

- Що нового я сьогодні дізнався про українську мову?
- Як я можу підтримати розвиток української мови у своєму щоденному житті?

Методичний коментар

Проведення виховної години до Дня української писемності та мови дало змогу апробувати теоретичні положення магістерської роботи в реальному освітньому середовищі. Захід сприяв формуванню в учнів соціолінгвістичної чутливості, розвитку мовного патріотизму та громадянської свідомості.

Матеріали заходу можуть бути використані під час уроків української мови й літератури, у виховних годинах та шкільних тижнях української культури.